

गरीबी निवारण कोषको सहयोगमा संचालित उप-परियोजनाहरूमा वातावरणीय समाहिकरण

प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम पुस्तिका

असार २०७४

विषयसूची

	पेज नं.
पृष्ठभूमि	१
तालिमको उद्देश्यहरु	१
तालिमको साधारण उद्देश्यहरु	२
आवश्यक सामग्री र विधी	२
तालिम पुस्तिकाको प्रयोग	२
गरिवी निवारण कोषको सहयोगमा संचालित उप - परियोजनाहरु	२
सत्र -१ उद्घाटन, स्वागत तथा परिचय	४
सत्र -२ समुह विभाजन र पुर्व परिक्षण	५
सत्र - ३ वातावरण प्रभाव मुल्याङ्कनको कानुनी प्रावधान	६
सत्र - ४ वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन रुपरेखा	७
सत्र - ५ गरिवी निवारणकोषबाट संचालित उप-परियोजनाहरु बारेमा जानकारी	८
सत्र - ६ खानेपानी उपपरियोजनामा भौतिक र जैविक वातावरण	९
सत्र - ७ जलश्रोत उपपरियोजना अन्तर्गत सामाजिक आर्थिक वातावरण	१२
सत्र - ८ संरचना निर्माण (भौतिक तथा जैविक)	१५
सत्र - ९ निर्माण संरचना उपपरियोजना (सामाजिक वातावरण)	१९
सत्र - १० पशुपालन उपपरियोजना (भौतिक र जैविक वातावरण)	२२
सत्र - ११ पशुपालन उपपरियोजनामा (सामाजिक वातावरण)	२५
सत्र - १२ कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजना (भौतिक तथा जैविक वातावरण)	२८
सत्र - १३ कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजना (सामाजिक वातावरण)	३१
सत्र - १४ साना व्यापार उपपरियोजना (भौतिक तथा जैविक वातावरण र समाजिक वातावरण)	३४
सत्र - १५ सामुहिक अभ्यास प्रस्तुती तथा छलफल	३८
सत्र - १६ सामुहिक अभ्यास प्रस्तुती तथा छलफल	३९
सत्र - १७ सामुहिक अभ्यास प्रस्तुती तथा छलफल	४०
सत्र - १८ सहभागीमुलक स्वसमिक्षा, मुल्याङ्कन तथा प्रदर्शन	४१
परिशिष्ट १ गरिवी निवारणकोषबाट संचालित उपआयोजना	४२
परिशिष्ट २ गरिवी निवारणकोषबाट संचालित उपआयोजनाको समुहगत वर्गीकरण	४३
परिशिष्ट ३ वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन रुपरेखा	४४
परिशिष्ट ४ प्रारम्भीक वातावरण परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन निर्देशिका	४५
परिशिष्ट ५ सामाजिक वातावरण सम्बन्धी केही अवधारणा	४७

कृतज्ञता ज्ञापन

गरिवी निवारण कोषद्वारा संचालित उपपरियोजनाहरूको लागि आवश्यक प्रशिक्षक प्रशिक्षण पुस्तिका तयार गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरेकोमा गरिवी निवारण कोषका कार्यकारी निर्देशक श्री नहकुल के. सी ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं । कार्यक्रम महाशाखा प्रमुख श्रीराम सुबेदी ज्यू प्रति उक्त जिम्मेवारी प्रदान गर्नु भएकोमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं । कोषका वातावरण अधिकृत श्रृजन राम श्रेष्ठ ज्यूको अथक प्रयत्न, निरन्तर सहयोग र सुचना आदान प्रदान नभएको भए यो पुस्तिका यो रूपमा आउन सम्भव थिएन, वहाँ हाम्रो तर्फबाट विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । यो तालिम पुस्तिकाको सामाजिक विषयवस्तुमा आफ्नो धारणा दिई सहयोग गर्नु भएकोमा कोषका अनुसन्धान तथा विकास अधिकृत सुर्वणा पाण्डे प्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछौं । तालिमलाई सहजीकरण गर्नमा सहयोग पुऱ्याउनु भएकोमा कोषका कार्यक्रम सहायक कृपा राजभण्डारीलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

वी टु कार्यक्रम अर्न्तगत नयाँ १५ जिल्लाका सहभागी पोर्टफोलियो मेनेजर र कार्यक्रम संयोजक साथीहरू जो पाँच दिने तालिममा सहभागी हुनुभएको थियो, वहाँहरूको जीवन्त सहभागिता, छलफल र उपस्थितिले समुदायमा संचालित संरचना निर्माण तथा आयआर्जन सम्बन्धी विभिन्न प्रकारका उपपरियोजनाहरूको बारेमा हामीलाई सही अर्थमा बुझ्न मद्दत पुग्यो र तालिमको व्यवहारिक परिक्षा हुन सक्यो, वहाँहरू प्रति पनि हृदयदेखि नै धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

अन्त्यमा, कार्यक्रम उपस्थित नभइकन समुदायमा रहेका ज्ञानलाई सामाजिक परिचालकहरू मार्फत गरिवी निवारण कोष मार्फत वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखामा सहयोग पुऱ्याउनु हुने समुदायका सदस्यहरूलाई धन्यवाद नदिइ रहन सकिदैन ।

प्रा. डा. मदन कोइराला (वातावरण विज्ञ)

डा. जीवन मणि पौडेल (सामाजिक विज्ञ)

पृष्ठभूमि

प्रस्तुत तालिम स्रोत पुस्तिका गरीब निवारण कोषको सहयोगमा संचालित उप-परियोजनाहरूमा वातावरणीय तथा सामाजिक पक्षको समाहिकरण सम्बन्धमा तालिम संचालन गर्नका लागि सहजकर्ता र स्थानीय स्रोत व्यक्तिहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले तयार पारिएको हो । विभिन्न संघ-संस्थाहरूबाट संचालित विकास परियोजनाका लागि सामाजिक तथा वातावरणीय पक्षहरूमा पार्न सक्ने नकारात्मक प्रभावलाई न्युनिकरण गर्दै विकासलाई दिगो र वातावरण मैत्री बनाउनु हामी सबैको साझा दायित्व हो । विकासका कार्यक्रम संचालन हुँदा त्यसले समाजको सामाजिक तथा साँस्कृतिक विषयवस्तुहरू जस्तै: महिला तथा सीमान्तकृत समुदायहरूको उपपरियोजनाहरूमा बहिष्कृत, श्रम विभेद, बालश्रमिकको शोषण, स्थानीय वासिन्दा वा व्यक्ति र उनीहरूको परम्परागत रीतिरिवाज र मुल्यमान्यताहरू – आदिमा विषयवस्तुहरूमा प्रभाव पार्न सक्छ । यसै तथ्यहरूलाई विकासका कार्यक्रमहरू संचालन गर्दा सामुदायिक तहसम्म व्यवस्थित तरीकाले संचालन गर्नु यस स्रोत पुस्तिकाको प्रमुख उद्देश्य हो ।

गरीब तथा विपन्न वर्गलाई नै विकास प्रयासको नेतृत्वदायी भूमिकामा राखेर एक्लैको समुदायलाई विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउन विशेष तथा लक्षित कार्यक्रमका रूपमा गरीबी निवारण कोष सन् २००४ मा स्थापना भएको हो । नेपाल सरकारले लिएको दीर्घकालीन लक्ष्यको सन्दर्भमा २० वर्षमा गरीबीलाई १० प्रतिशतमा भाग्ने र सहस्राब्दी विकास लक्ष्य अनुसार सन् २०१५ सम्म गरीबी आधा घटाउने उद्देश्य हासिल गर्न कोषले सहयोग पुऱ्याइरहेको छ । हालसालै थपिएका १५ जिल्लाहरू सहित गरीबी निवारण कोषले सामुदायिक संस्थाहरूलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर काम गर्दै आएको छ । कोषले ६ वटा आधारभूत निर्देशक सिद्धान्तहरू तय गरेको छ, ति हुन: (क) गरीब लक्षित (अन्त्योदय) (ख) सामाजिक समावेशीकरण (समावेशी) (ग) मागमा आधारित अवधारणा (मागअनुसार) (घ) पारदर्शिता (ङ) गरीबहरूको सामुदायिक संस्थालाई प्रत्यक्ष लगानी (प्रत्यक्ष भुक्तानी) (च) समुदायको संस्थागत विकास ।

वातावरणीय प्रभाव अध्ययन र विश्लेषण पश्चात् मात्र विकास कार्यहरू कार्यान्वयन गर्दा वातावरण संरक्षण भई दिगो विकास हुने उद्देश्यका साथ वातावरणीय प्रभाव मल्यांकन प्रक्रिया प्रारम्भ भएको हो । नेपालमा यसको शुरुवात वि.सं. २०५० मा राष्ट्रिय योजना आयोगले राष्ट्रिय वातावरणीय प्रभाव मल्यांकन निर्देशिका (२०५३) प्रकाशमा ल्याए पश्चात् विकासका कार्यक्रमहरूमा वातावरणीय प्रभाव मल्याङ्कन कार्यमा प्रवेश पाएको हो ।

वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा तयार पर्दा वातावरणीय पक्ष र सामाजिक पक्ष एवं, यी पक्षहरूको बीचको अन्तरसम्बन्धलाई ध्यान दिनु पर्दछ । आयोजना, परियोजना तथा उप-परियोजना संचालनको विभिन्न तहमा वातावरणीय पक्ष र सामाजिक पक्षमा फाईदा वा बेफाईदा हुनसक्छ । प्राय आयोजना, परियोजना तथा उप-परियोजना संचालन पश्चात् सामाजिक पक्षमा फाईदाजनक असरहरू देख्न सकिन्छ ।

तालिमको उद्देश्यहरू

गरीबी निवारण कोषबाट संचालित भौतिक पुर्वाधारको निर्माण र जीविकापार्जन सम्बन्धि विकासका परियोजना तथा उप-परियोजनाहरूका क्षेत्रमा क्रियाशील पोर्टफोलियो मैनेजर र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा संलग्न संघसंस्थाहरूका प्रतिनिधिहरू वा कार्यक्रम व्यवस्थापकका लागि लक्षित रहेको छ । यसको मुलभूत उद्देश्य गरीब निवारण कोषको सहयोगमा संचालित परियोजनाहरूमा वातावरणीय तथा सामाजिक पक्षका बारेमा सम्बन्धी ज्ञान र सीप प्रदान गर्नु र विशेष गरी विभिन्न संघ-संस्थाहरूबाट संचालित विकास परियोजनाका लागि सामाजिक तथा वातावरणीय पक्षहरूमा पार्न सक्ने नकारात्मक प्रभावलाई न्युनिकरण गर्दै विकासलाई दिगो र वातावरण मैत्री बनाउनु यो पुस्तिकाको मुख्य उद्देश्य हो ।

गरिबी निवारण कोषबाट संचालित उप-परियोजना निर्माण तथा संचालन गर्दा वातावरणमा पर्ने सक्ने प्रभाव पहिचान गरि त्यसलाई न्युनिकरण गर्दै कार्यान्वयन भएका परियोजना तथा उप-परियोजनाले सकारात्मक प्रभावलाई बृद्धि गर्न तिनीहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक मानवीय श्रोत र बजेट समेतको व्यवस्थापन गर्न सक्ने बनाउने लक्ष्य रहेको छ ।

तालिमको साधारण उद्देश्यहरू

- गरिबी निवारण कोष अन्तर्गत संचालित परियोजनाहरूको प्रारम्भिक वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन गर्नु पर्ने वा नपर्ने परियोजनाहरूको पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
- परियोजना तथा उपपरियोजनाबाट संचालित कार्यक्रमले सकारात्मक प्रवृत्तिको आवश्यक तथा महत्वको बारेमा छलफल गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
- परियोजना संचालनबाट मानव स्वास्थ्य, कृषि, जमीन, वनजंगल र जैविक विविधतामा पर्ने जाने प्रभाव न्युनिकरण गर्न योजना तर्जुमाको महत्व तथा आवश्यकता र प्रयोगका बारेमा छलफल गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
- प्राकृतिक श्रोतको उचित प्रयोग गरी सो श्रोतमा पर्ने जाने प्रभाव न्युनिकरण गर्ने उपायको पहिचान गर्ने ।

आवश्यक सामग्री र विधी:

यो तालिमका लागि फ्लिप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप,परियोजनाको फोटो आदि सामग्रीहरू तालिम प्रदानकर्ताले प्रयोग गर्न सक्नेछन् । यसका लागि मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन, आदि विधिहरू अपनाउन सक्नेछन् ।

तालिम पुस्तिकाको प्रयोग

यस तालिम पुस्तिकाको प्रयोग औचित्य र समयउपलब्धताको आधारमा दुई देखि पाँच दिन सम्ममा दिन सक्नेछन् ।

गरिबी निवारण कोषको सहयोगमा संचालित उप - परियोजनाहरू

गरिबी निवारण कोषले हाल ३१ वटा उप-परियोजनाहरू संचालन गरेको छ। उक्त परियोजनाहरू विशेष गरी २ भागमा बर्गिकरण गरिएको छ । ती हुन् : १. भौतिक निर्माण परियोजना र २. जीविकोपार्जनका परियोजना ।

आयोजना, परियोजना तथा उप-परियोजनाको किसिम	वातावरणीय पक्ष पर्ने असर
भौतिक निर्माण परियोजना तथा उप-परियोजनाहरू जस्तै विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, बस पार्क आदि	<ul style="list-style-type: none"> ● भौतिक पक्ष जमिन परिवर्तन, पानीको मुल सुक्ने, खनिज पदार्थ नास आदि ● जैविक पक्षवनको नाश, दुर्लभ वनस्पति र बन्धजन्तुको बासस्थानको नाश, महत्वपूर्ण जडीबुटीको नाश आदि
कृषि तथा पशुपालन (जिविकोपार्जन) का परियोजना तथा उप-परियोजनाहरू जस्तै उन्नत जातका बाली खेती, उन्नत जातका बाख्रा तथा गाई पालन	<ul style="list-style-type: none"> ● भौतिक पक्ष तथा जथाभावी मल व्यवस्थापनले जमिन, पानी तथा हावा प्रदुर्षन, बालीमा रसायनिक मल प्रयोगले माटो उर्वरा शक्तिमा कमी ● जैविक पक्ष जथाभावी चरिचरणले वनस्पति र बन्धजन्तुको बासस्थानको नाश, घाँसे मैदानको गुणस्तरमा ह्रास आदि

भौतिक वातावरण भन्नाले भौगोलिक अवस्थिती, प्रदुषण आदिलाई जनाउँछ भने जैविक वातावरण भन्नाले वनस्पिती तथा जीवजन्तुलाई बुझाउँछ । त्यसैगरी सामाजिक वातावरण अन्तर्गत समुदाय वा कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षा, श्रम र श्रमिकको अवस्था, लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरण, आदिवासी जनजाति वा पछाडी परेका समुदायका समावेशीका कुरा र सांस्कृतिक वातावरणलाई बुझाउँछ । माथि उल्लेखित उपपरियोजनाहरुबाट कुनै पनि बेला भौतिक, जैविक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरणमा जोखिमहरु उत्पन्न हुनसक्छ । सो परियोजनाहरु दिगो रूपमा संचालन गर्न र वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिम न्यूनिकरण गर्न पूर्व वातावरणीय मुल्याङ्कन आवश्यक देखिन्छ । उप-परियोजनाका प्रकृतिका अनुसार वातावरणमा पर्ने प्रभाव पनि फरक फरक हुन्छन् । विभिन्न परियोजना र तिनका वातावरणीय असर निम्न उल्लेखित गरिएको छ ।

यस तालिम मार्फत गरिवी निवारण कोषबाट संचालित उप-परियोजनाहरुबाट वातावरणीय क्षेत्रमा पर्न सक्ने प्रभाव बारेमा जानकारी गराउनुका साथै नकारात्मक प्रभाव न्यूनिकरण गरी वातावरणीय दृष्टिकोणले दिगो कार्यक्रम संचालन गर्न मद्दत पुऱ्याउने छ ।

सत्र -१

शिर्षक: उद्घाटन, स्वागत तथा परिचय

उद्देश्य:

- सहभागी दर्ता
- कार्यक्रम उद्घाटन
- सहभागीहरूको परिचय कार्यक्रम, अपेक्षा संकलन गर्ने

एजेन्डा:

- गरीविनिवारण कोषको परिचय तथा अभिमुखिकरण

सत्रको समयावधि: १:०० घण्टा

सत्र –२

शिर्षक: समूह विभाजन र पुर्व परिक्षण

उद्देश्य: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू

- आफ्नो समूहको सहभागीहरूसंग सहकार्य गर्न सक्षम हुनेछन्

एजेन्डा:

- सरोकारवालको भूमिका र जिम्मेवारी सम्बन्धी जानकारी
- सरोकारवालहरूको सहयोगको प्रतिबद्धता
- पुर्व परिक्षण
- समूह गठन

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, रजिष्टर ।

सहयोगी सामग्री:

- कम्प्युटर, पावर प्वाइन्ट र फ्लिपचार्ट

विधि र प्रकृया:

- समूहमा रहेका सहभागीहरूलाई बुझ्न समय दिई एक अर्काको परिचय दिन लगाउने ।
- सहभागीहरूलाई आफु कार्यरत संस्थाले गरीवि निवारण कोषबाट संचालित कार्यक्रमको बारेका छोटकरीमा भन्न लगाउने ।
- समूह बनाउने र तिनीहरूको नाम चार्टमा लेखेर राखिदिने ।
- समूह विभाजन गर्दा प्रत्येक समूहमा उपपरियोजना अनुसार राख्ने र समूहहरूको वर्गीकरण आवश्यकता अनुसार गर्नुहोस् । (उदाहरणका लागि परिशिष्ट २ मा हेर्नुहोस् ।)

सत्र – ३

शिर्षक: वातावरण प्रभाव मुल्याङ्कनको कानुनी प्रावधान

उद्देश्य:

- सहभागीहरूले वातावरणिय सामाजिक प्रभाव मुल्याङ्कन र यसका आवश्यकताका बारेका जानकारी गराउन सक्नेछन् ।
- सहभागीहरूले वातावरणिय तथा सामाजिक प्रभाव विभिन्न आयामहरूको बारेका जानकारी गराउन सक्नेछन् ।
- सहभागीहरूले उपपरियोजना निर्माण क्रममा हुनसक्ने वातावरणिय तथा सामाजिक प्रभावलाई न्युनीकरण गर्ने उपायहरूका बारेमा बताउन सक्नेछन्

एजेन्डा:

वातावरण, प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरण प्रभाव मुल्याङ्कनका जानकारी

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, ।

सहयोगी सामग्री: कम्प्युटर, पावर प्वाइन्ट र फ्लिपचार्ट

विधि र प्रकृया:

- प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरण प्रभाव मुल्याङ्कनको भूमिका विश्लेषण अभ्यास गर्ने ।
- प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरण प्रभाव मुल्याङ्कनको महत्व बारेमा सहभागीहरूलाई सोध्ने ।

प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरण प्रभाव मुल्याङ्कन छनौट प्रकृया:

प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरण प्रभाव मुल्याङ्कन छनौट प्रकृया निम्न लिखित विषयको आधारमा उपपरियोजनाको छनौट गरिन्छ ।

सत्र – ४

शिर्षक: वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- गरिवी निवारणकोषमा वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा (ESMF) को आवश्यकता बारेमा अवगत गराउने ।

एजेन्डा:

- गरिवी निवारणकोष ESMF को परिचय

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, ।

सहयोगी सामग्री: कम्प्युटर, पावर प्वाइन्ट र फ्लिपचार्ट

विधि र प्रकृया:

- वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा प्रस्तुतीकरण तथा छलफल
- वातावरणीय प्रतिकूल प्रभावको अभ्यास

वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा परिशिष्ट ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

सत्र - ५

शिक्षक: गरिवी निवारणकोषबाट संचालित उप-परियोजनाहरु बारेमा जानकारी

उद्देश्यहरु: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरु:

- गरिवी निवारणकोषबाट संचालित उप-परियोजनाका प्रकारहरुका बारेमा जानकारी हासिल गर्नेछन् ।

एजेन्डा:

- गरिवी निवारणकोषबाट संचालित उपपरियोजनाहरु – विकास निर्माण र जीविकापार्जन

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, परियोजनाको फोटो ।

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अन्तर्गतका कार्यक्रमहरु फ्लिप चार्टमा लेख्नुहोस् ।
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गनुहोस् ।

विधि र प्रकृया:

- अधिल्लो दिनको पुनरावलोकनका लागि सहभागीलाई प्रश्न सोध्ने ।
- प्रत्येक समूहलाई अधिल्लो दिनका क्रियाकलाप विश्लेषण गर्न २-३ मिनेट दिने ।
- गरिवीनिवारण कोषद्वारा संचालित उपपरियोजनाहरुको बारेमा पावर प्वाइन्टमा प्रस्तुत गर्ने ।
- समूहबाट आएका निष्कर्षहरुलाई देखिने ठाँउमा क्रमशः राख्नुहोस् ।
- उपपरियोजनाबाट वातावरणीय तथा सामाजिक रुपमा पर्ने प्रभाव बारेमा सहभागीहरुलाई मेटाकार्डमा लेख्न लगाउने ।
- प्राप्त भएका प्रभाव सम्बन्धी विषयवस्तुमा छलफल गर्ने ।

सत्र – ६

शिर्षक: खानेपानी उपपरियोजनामा (भौतिक र जैविक वातावरण)

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- गरिवी निवारणकोषबाट संचालित खानेपानी उपपरियोजनाहरू बारेमा जानकारी हासिल गर्नेछन् ।
- सो परियोजनाबाट वातावरणीय रूपमा पर्ने जाने प्रभाव र न्युनीकरणका उपायहरू पहिचान गर्न सक्षम हुनेछन्

एजेन्डा:

- निर्माण उपपरियोजनाबाट पर्ने वातावरणीय प्रभाव

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, परियोजनाको फोटो ।

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू फ्लिप चार्टमा लेख्नुहोस्
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गनुहोस्

बिधि र प्रकृया:

- गठित समुहलाई निर्माण उपपरियोजना विषयहरूमा १० मिनेटसम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- भनेका भनाईहरूलाई फ्लिपचार्टमा बुद्धागत रूपमा लेख्ने ।
- प्रभाव र न्युनीकरणका उपाय पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस् ।

नमूना अभ्यास: खानेपानी उपपरियोजना निर्माण तथा सञ्चालन

१. भौतिक वातावरण

१.१ पानीको गुणस्तर

१.१.१ वातावरणीय जोखिमहरू

श्रोतको पानीको गुणस्तर पिउन वा अन्य कार्यमा प्रयोग गर्न अनुपयुक्त हुनसक्छ। पानीमा नाइट्रेट, आर्सेनिक, फलाम, लवणहरू आदि रासायनिक तत्वहरूको मात्रा उच्च मात्रा मिसिएको भएमा मानिसको स्वास्थ्यमा असर पार्न सक्छ। विशेषगरी तराईको भूमिगत पानीमा आर्सेनिकको मात्रा बढी हुनसक्छ। यसैगरी पानीको श्रोत रोगजन्य परजीविहरूबाट संक्रमित भएको हुनसक्छ।

१.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- गरिवी निवारण कोषको निर्देशिका अनुसार खानेपानीको श्रोतको पानीको गुणस्तर मापन अनिवार्य रूपले गर्नु पर्दछ। यदि यसरी मापन गर्दा पानीको गुणस्तर पिउनका लागि उपयुक्त नभएको पाइएमा त्यो श्रोतको पानी प्रयोग गर्नु हुँदैन। बैकल्पिक श्रोतको खोजि गर्नुपर्दछ।
- यदि पिउने पानीमा रोगजन्य परजीवीहरूको संक्रमण भएको शङ्का लागेमा पानीमा क्लोरिन हालेर वा सोडिस पद्धतिबाट (सफा पानीलाई सफा तथा पारदर्शी प्लाष्टिकको बोतलमा हाली ४८ घन्टा सम्म घाममा राखेर), वा उमालेर घरमै शुद्धिकरण गर्नुपर्दछ।

१.२. प्रदूषण तथा पानीजन्य परजीवीहरू:

१.२.१ वातावरणीय जोखिमहरू

नजिकमा रहेका चर्पी, कम्पोष्ट मल बनाउने खाडल आदिबाट रसाएर जमिनको पानीको श्रोतमा रोगजन्य जीवाणुहरू मिसिन सक्छन् र त्यस्तो पानी शुद्धिकरण नगरी पिएमा मानिसलाई पेटसम्बन्धि रोगहरू लाग्न सक्छ। इनारबाट पानी तान्न प्रयोग गरिने डोरी तथा बाल्टी सफा राखिएन भने यसले इनारको पानीलाई संक्रमित गरिदिनसक्छ।

१.२.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू :

- इनार तथा ट्यूब्वेल, चर्पी, कम्पोष्ट बनाउने खाडल आदिबाट कम्तीमा ३० मिटरको दुरीमा बनाउने।
- वर्षायामको जमिनको पानी इनारमा नपरोस् भनेर इनारको मुख जमिनको सतह भन्दा केहि फिट माथि राख्ने।
- इनार भित्र हावाले उडाएको वा चराले फारेका फोहरहरू नपर्नु भनेर इनारको मुख खोल्न र बन्द गर्न मिल्ने ढक्कनले छोप्ने।
- इनार तथा ट्यूब्वेलको पानीमा रोगजन्य जीवाणुको शंका लागेमा पानीलाई उमालेर वा क्लोरिन हालेर वा सोडिस पद्धतिको प्रयोग गरेर शुद्धिकरण गरेपछि मात्र पिउने।
- इनार वा ट्यूब्वेलको वरिपरिको केहि भागलाई पक्की गर्ने।
- इनारबाट पानी तान्न प्रयोग गरिने डोरी तथा बाल्टी सफा राख्ने।
- इनार तथा ट्यूब्वेल वरिपरि वा नजिकै नुहाउने स्थान नबनाउने।

१.३. दुर्घटना

१.३.१ वातावरणीय जोखिमहरू

जनावर तथा केटाकेटीहरू आकस्मिक रूपमा इनारमा डुब्न सक्छन्। पुरानो इनार सफा गर्दा इनारभित्र विषालु ग्याँसहरू जम्मा भएर रहेको भएमा इनार सफा गर्ने व्यक्ति निस्सासिएर मर्न सक्छ।

१.३.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू:

- इनारको मुखखोल्न र बन्द गर्न मिल्ने विकोले छोप्ने।

- पुरानो इनार सफा गर्दा विशेष ध्यान पुऱ्याउने ।
- इनार सफा गर्नु भन्दा पहिले इनार भित्र विषालु ग्याँस जम्मा नभएको यकिन गरेपछि मात्र इनार भित्र पस्नु पर्छ । यसो गर्न एउटा बाल्टीमा बलिरहेको मैनबत्ति हालेर बाल्टीलाई डोरीको सहायताले इनारको फेदसम्म पुऱ्याउनु पर्छ । यदि मैनबत्ती निभेमा इनारमा अक्सिजनको मात्रा कम छ भनी बुझ्नुपर्छ र त्यस्तो इनारमा नपस्ने ।

२ जैविक वातावरण

२.१. जैविक वातावरणमा असर

२.१.१ वातावरणीय जोखिमहरू

उपपरियोजना निर्माण गर्दा वन, सिमसार जस्ता जैविक वातावरणमा असर पर्न सक्छ ।

२.१.२ न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजना निर्माण गर्दा वन तथा सिमसार जस्ता प्राकृतिक सम्पदाहरूमा कम असर पर्ने गरी उपपरियोजना डिजाइन गर्ने र निर्माण गर्दा समेत उक्त प्रभाव पर्ने क्षेत्रहरूमा विशेष ध्यान दिने ।
- रुख सकेसम्म कम काट्ने ।
- वन ऐनले साल, सिमल, सिसौ, चाँप, ओखर, खयर, विजयसाल, सतिसाललाई संरक्षण सुचीमा सुचिकृत गरेकोले उपपरियोजना निर्माण गर्दा यी बिरुवाको ख्याल गर्ने ।
- यदि उपपरियोजनाको लागि रुखहरू काट्नुपर्ने भएमा वन ऐन अनुसार उचित स्थानमा रोपी हुर्काउने ।

सत्र – ७

शिर्षक: जलश्रोत उपपरियोजना अन्तर्गत सामाजिक आर्थिक वातावरण

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- गरिवी निवारणकोषबाट संचालित जलश्रोत उपपरियोजना अन्तर्गत सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा जानकारी हासिल गर्न सक्नेछन् ।
- जलश्रोत कार्यक्रमबाट सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा सुचीहरू तयार गर्न सक्नेछन् ।

एजेन्डा:

- जलश्रोत उपपरियोजनामा आउन सक्ने सामाजिक प्रभाव

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, परियोजनाको फोटो।

प्रयोग विधि:

- मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन, आदि

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू फ्लिप चार्टमा लेख्नुहोस्
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गनुहोस्

विधि र प्रकृया:

- प्रत्येक समुहलाई जलश्रोत उपपरियोजना विषयहरूमा १० मिनेट सम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- समुहबाट आएका निष्कर्षहरूलाई देखिने ठाँउमा क्रमशः राख्नुहोस् ।
- समुहबाट आएका विषयहरूलाई १० मिनेट छलफल गराई संक्षेपीकरण गराउनुहोस् ।
- सहभागीहरू बाट संकलन गरिएका अपेक्षाहरूलाई फ्लिप चार्टमा लेखि तिनीहरू मध्ये तालिम अवधिभरमा छलफल हुने अपेक्षाहरूको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् ।

नमुना अभ्यास: लघु जलविद्युत

१. सामाजिक वातावरण

१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षा

१.१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षामा पर्न सक्ने जोखिम

लघु जलविद्युत उपपरियोजना निर्माणका क्रममा जोखिमपूर्ण कार्य गर्दा श्रमिकको स्वास्थ्य र सुरक्षामा नकारात्मक असर पर्न सक्छ। अकस्मात हुने दुर्घटनाहरूबाट श्रमिकहरू अपाङ्ग हुन सक्छन् वा उनीहरूको मृत्यु पनि हुनसक्छ।

१.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- लघु जलविद्युत उपपरियोजना निर्माण वा सञ्चालन गर्दा श्रमिकहरूलाई सम्भावित व्यवसायीक दुर्घटनाबाट जोगाउन सुरक्षा पेट, हेलमेट, मास्क, पञ्जा, जुता इत्यादिको आवश्यकता अनुसार अनिवार्य व्यवस्था मिलाउने र तिनको प्रयोग गर्न लगाउने तथा प्राथमिक उपचारका लागि आवश्यक सामग्रीको व्यवस्था गर्ने।
- उपपरियोजना निर्माण वा सञ्चालन गर्दा समुदायको स्वास्थ्य र सुरक्षामा असर पर्न नदिन जोखिमपूर्ण सामग्री र वस्तुहरूको प्रयोग नगर्ने।
- विद्युतीय तारलाई जथाभावी नगर्ने।

१.२ श्रम विभेद

१.२.१ जोखिम

लघु जलविद्युत उपपरियोजना निर्माणकामहिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि हुन सक्ने फरक फरक ज्याला निर्धारण हुन सक्छ।

१.२.२ श्रम विभेद न्यूनीकरणका उपाय

- लघु जलविद्युत उपपरियोजना निर्माणकामहिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि समान ज्यालाको प्रावधान गर्ने।
- ज्याला जिल्लाले तोकेको मापदण्ड भन्दा कम हुन नदिने

१.३ स्थानीय कामदारहरू कामवाट बन्चित हुन सक्ने

१.३.१ जोखिम

लघु जलविद्युत उपपरियोजना निर्माणका क्रममा स्थानीय कामदारहरू कामवाट बन्चित हुन सक्ने हुन सक्छ। कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा हुने विभेद हुन सक्ने, बाहिरवाट आएका कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षामा पर्न सक्ने असर पर्न सक्ने, वधुवा वा जवरजस्ती श्रमिकको प्रयोग प्रयोग हुन सक्ने, महिला कामदारमाथि लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषण हुन सक्ने अवस्था श्रृजना हुन सक्छ।

१.३.२ श्रम विभेद न्यूनीकरणका उपाय

- लघु जलविद्युत उपपरियोजना निर्माणकाक्रममा स्थानीय कामदारहरूलाई पहिलो प्राथमिता दिने।
- कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा हुने विभेदलाई न्यूनीकरण गर्दै सामाजिक समावेशीको अवधारणालाई ध्यान दिई यसलाई पहिलो प्राथमिकता दिने वा कामदार छनौटका मापदण्डहरू तय गर्ने।
- वधुवा वा जवरजस्ती प्रयोग हुन सक्ने श्रमिकको प्रयोगलाई निषेध गर्ने।
- महिला कामदार माथि हुनसक्ने लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषणलाई निषेध गर्ने।

१.४ वालश्रमको दुरुपयोग

१.४.१ वातावरणीय जोखिमहरू

लघु जलविद्युत उपपरियोजना निर्माण वा सञ्चालन गर्दा कामदारको रूपमा वालश्रमको प्रयोग हुनसक्छ।

१.४.२. जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका केटाकेटीहरूलाई उपपरियोजनाको कुनै पनि कार्यमा श्रमिकको रूपमा सम्लग्न नगराउने ।

१.५ जमीन अधिकरण र व्यक्तिगत सम्पति तथा सामुदायिक पूर्वाधारहरूमा असर:

१.५.१ वातावरणीय जोखिमहरू

लघु जलबिधुत उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा व्यक्तिगत सम्पति तथा बाटोघाटो, कुलो, चौतारी आदि सामुदायिक पूर्वाधार तथा संरचनाहरूमा असर पर्न सक्छ । यसका साथै मानिस वा समुदायको प्राकृतिक श्रोत (पानी) माथिको परम्परागत उपभोगलाई असर पर्न सक्छ ।

१.५.२. न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- व्यक्तिगत सम्पति तथा बाटोघाटो, कुलो, चौतारी तथा सामुदायिक संरचनालाई असर पर्नेगरी उपपरियोजना निर्माण नगर्ने ।
- व्यक्तिको सम्पतिमाथिको कानुनी अधिकारलाई सम्मान गर्ने ।
- कुनै व्यक्तिले परियोजनाका लागि स्वेच्छिकरूपमा दान गर्न चाहेमा लिखित काजजात तयार गर्ने ।

१.६ आदिवासी जनजातिका सवालहरू

१.६.१ वातावरणीय जोखिमहरू

लघु जलबिधुत उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा आदिवासी जनजातिहरूको प्राकृतिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक वा आध्यात्मिक पक्षहरूमा असर पर्न सक्छ ।

१.६.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- आदिवासी जनजातिहरूको प्राकृतिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक वा आध्यात्मिक पक्षहरूमा असर पर्नेगरी उपपरियोजना निर्माण नगर्ने ।

१.७ सांस्कृतिक सम्पदा

१.७.१ वातावरणीय जोखिमहरू

लघु जलबिधुत उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा असर पर्न सक्छ ।

१.७.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा सांस्कृतिक सम्पदा तथा समुदायको सम्पत्तिहरूमा असर पर्नेगरी उपपरियोजना निर्माण नगर्ने ।
- उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा सांस्कृतिक सम्पदाहरू भेटिन सक्ने सम्भावना हुन्छ । यस्ता सम्पदाको संरक्षण गर्ने ।

सत्र – ८

शिर्षक: संरचना निर्माण (भौतिक तथा जैविक)

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- गरिवी निवारणकोषबाट संचालित विकास निर्माण उपपरियोजनाहरू बारेमा जानकारी हासिल गर्नेछन् ।
- सो परियोजनाबाट भौतिक तथा जैविक वातावरणीय रूपमा पर्ने जाने प्रभाव र न्युनीकरणका उपायहरू पहिचान गर्न सक्षम हुनेछन्

एजेन्डा:

- निर्माण उपपरियोजनाबाट पर्ने वातावरणीय प्रभाव

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, परियोजनाको फोटो ।

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू फ्लिप चार्टमा लेख्नुहोस्
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गर्नुहोस्

विधि र प्रकृया:

प्रस्तुतीकरण तथा छलफल

- गठित समुहलाई निर्माण उपपरियोजना विषयहरूमा १० मिनेटसम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- सहभागीहरूले भनेका भनाईहरूलाई फ्लिप चार्टमा बुद्धिगत रूपमा लेख्ने ।
- प्रभाव र न्युनीकरणका उपाय पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस् ।

नमूना अभ्यास: सडक रेखाङ्कन उपपरियोजना निर्माण तथा सञ्चालन

१. भौतिक वातावरण

१.१. सडकको रेखाङ्कन

१.१.१ वातावरणीय जोखिमहरू

सडकको रेखाङ्कन गर्दा पर्याप्त ध्यान नदिएमा सडक जोखिम भू-भागबाट जान सक्छ र सडक निर्माणले त्यो क्षेत्रलाई र सडक आफैलाई पनि जोखिम बनाइदिन सक्छ। सडक निर्माणको रेखाङ्कन वन तथा सिमसार क्षेत्रमा पर्न गएमा त्यस क्षेत्रको जैविक विविधतामा नकारात्मक असर पुऱ्याउन सक्नेछ।

१.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- धेरै पहिरो जाने क्षेत्रबाट सकेसम्म सडक नलाने। यदि अन्य वैकल्पिक विकल्पहरू नभएमा जमिन स्थिरकरण गर्ने पर्याप्त उपायहरू (जस्तै पहिरो रोक्ने भौतिक संरचनाहरू अथवा वायोइन्जिनियरिङ्ग)को प्रयोग गरेर मात्र सडक निर्माण गर्ने।
- पहाडी क्षेत्रमा सडक रेखाङ्कन गर्दा सकेसम्म डाँडाको माथिल्लो भाग केन्द्रित हुँदै लैजानु उत्तम हुनेछ। यसले पहिरो जाने समस्या नपर्ने र ठूला खोला तर्नु पर्दैन साथै सडक दिगो पनि हुन्छ।
- सडक रेखाङ्कन गर्दा सम्भव भएसम्म वन, सिमसार क्षेत्र तथा अन्य संवेदनशील क्षेत्रहरू नपर्ने किसिमले विकल्पहरूको अध्ययन र सोहि अनुरूप डिजाइन गर्ने।

१.२. पहिरो, भु-क्षय तथा बाढी

१.२.१ भौतिक वातावरणीय जोखिमहरू

- माटो खन्ने तथा काट्ने कार्य गर्दा एक्सकाभेटर, डोजर, ब्याकहो जस्ता मेसिनरीको प्रयोगले जमिनलाई अनावश्यक खल्बल्याई पहिरो तथा भु-क्षय निम्त्याउन सक्छ।
- उपपरियोजनाका विभिन्न संरचनाहरूको निर्माणको क्रममा तथा सञ्चालनको समयमा माटो तथा भिर पाखाहरूलाई खन्दा वा काट्दा तिनको वरपर भू-क्षय, पहिरो र कटानी हुन सक्नेछ।
- पानीको निकासको राम्रो व्यवस्था हुन नसकेकामा सडक भन्दा माथिल्लो भेगको जग्गा डुबाउने सम्भावना रहन्छ (विशेष गरी तराइमा) र बाढीको पानीले बाटो काट्न सक्नेछ।

१.२.२. जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- माटो खन्ने तथा काट्ने कार्य एक्सकाभेटर, डोजर, ब्याक-हो जस्ता मेसिनरीको प्रयोग नगरी सम्भव भए सम्म मानवश्रमको प्रयोग बाट गर्ने।
- उपपरियोजना निर्माणको क्रममा जमिन कटान गर्दा वा भर्दा सुरक्षित भिरालोपना (४५°) कायम राखी काट्ने र पुर्ने गर्ने। त्यसरी खन्दा नाङ्गिएको जमिनमा तुरुन्त बोटविरुवाहरू रोपी वायो-इन्जिनियरिङ्गको प्रविधिबाट स्थिरकरण गर्ने।
- सडकको छेउमा पानीको निकास र उचित व्यवस्थापन मिलाउनु पर्ने। सडक निर्माण गर्दा आवश्यक अन्तरालका ठाउँमा कलभर्ट वा कजवेको निर्माण गर्ने। कलभर्ट कजवे या पूलनिर्माण गर्दा सम्भव भएसम्म पानीको प्राकृतिक वहाव भएकै स्थानमा बनाउने।
- सडक छेउको नाला तथा सडक छेउमा जम्मा भएको पानीको निकासको राम्रो प्रवन्ध गर्ने।

१.३ खानी सञ्चालन र खन्दा निस्केका ढुङ्गा माटोको व्यवस्थापन

१.३.१ जोखिमहरू

निर्माण कार्यका लागि आवश्यक बालुवा, गिट्टी आदि निर्माण सामग्री अनुपयुक्त स्थलबाट भिकेमा यसले भू-क्षय र नदिद्वारा कटान गराउन सक्छ। निर्माण कार्यका लागि माटो खन्दा निस्किएका ढुङ्गा माटोको सहि ठाउँमा सहि तरिकाले व्यवस्थापन गरिएन भने यसले मानिस आवतजावतमा अप्ठ्यारो, वन तथा खेतवारीमा असर, धुलो उड्ने र बगाएर जलका श्रोतहरूमा लगी जल प्रदूषण गराउने जस्ता असरहरू पुऱ्याउन सक्छ। यस्ता सामग्रीहरू फालिएमा यसले भू-क्षय र पहिरो निम्त्याउन सक्नेछ।

१.३.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- निर्माणकार्यका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू जस्तै बालुवा, गिट्टी निकाल्दा त्यस क्षेत्रको प्राकृतिक सन्तुलनलाई बिगार्ने, भू-क्षय तथा पहिरो निम्त्याउने, प्राकृतिक पानी बहावमा असर पार्ने, वन तथा खेतयोग्य जमिन बिगार्ने तथा नदि कटान गर्न सहयोग गर्ने त्यस्तो असर नहुने क्षेत्रबाट ढुङ्गा, बालुवा, गिट्टी निष्कासन गर्ने।
- खन्दा निस्किएको माटोलाई सकेसम्म पुर्ने काममा लाग्ने गरी डिजाईन र निर्माण को प्रकृया (ब्यालेन्सड कट एण्ड फिल) अवलम्बन गरेमा खन्नु पर्ने र तह लगाउनु पर्ने ढुङ्गा तथा माटोका मात्रा कम गर्न सकिन्छ। यसरी निस्किएका ढुङ्गा तथा माटोले भू-क्षय भएका खाल्डाहरू, बालुवा तथा अन्य निर्माण सामग्री भिकेका खाल्डाहरू तथा होचा भू-भागहरू पुर्न प्रयोग गर्ने।
- खानी सञ्चालन वा खन्दा निस्किएका ढुङ्गा तथा माटोहरूलाई खोलामा नहाल्ने, जंगलमा नफाल्ने, खेतवारीमा नफाल्ने तथा मानिसको गतिविधिमा अवरोध नपुऱ्याउने र प्राकृतिकरूपमा स्थिर भएर रहेको भिर पहराहरूको सन्तुलनलाई बिगारी पहिरो तथा भू-क्षय निम्तिन सक्ने ठाउँमा नफाल्ने।

१.४ वायु, जल र ध्वनि प्रदूषण

१.४.१ जोखिमहरू

सडक निर्माणको क्रममा औजार र वाहनहरू चल्दा उपपरियोजना क्षेत्रमा धुवाँ र ध्वनि प्रदूषण हुनसक्छ। बाहिरी क्षेत्रबाट श्रमिकहरू ल्याइएको खण्डमा श्रमिकहरूको शिवीरबाट निस्कने फोहरहरू तथा सडक निर्माणमा प्रयोग हुने रसायनिक पदार्थहरूले नजिकैको पानीको श्रोत प्रदूषित पार्नसक्छ। सडक सञ्चालनका वेलामा सवारी साधनले धुलो र ध्वनि प्रदूषण पार्न सक्नेछ।

१.४.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- विद्यालय र स्वास्थ्य केन्द्र नजिकै हर्न निर्षेधित क्षेत्र घोषित गर्ने।
- स्थानीय जनश्रमको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिने। यदि श्रमिक शिविर राख्ने पर्ने खण्डमा श्रमिक शिविरबाट निस्किएको ठोस तथा तरल फोहरहरूलाई सुरक्षित तरिकाले व्यवस्थापन गर्ने।
- जैविक फोहरहरूलाई पानीको मुहान भन्दा ३० मिटर पर हुने गरी व्यवस्थित गर्ने।
- सडक निर्माणका क्रममा निष्कने धुलोलाई व्यवस्थापन गर्न पानीको प्रयोग गर्ने।
- धुलो र ध्वनि प्रदूषणलाई कमका लागि सडकको छेउमा रूख विरुवा रोप्न समुदायलाई प्रत्साहित गर्ने।

२. जैविक वातावरण

२.१ प्राकृतिक सम्पदाहरूमा असर

२.१.१ जोखिमहरू

उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा वन, पानीका श्रोत, सिमसार जस्ता प्राकृतिक सम्पदाहरूमा असर पर्न सक्नेछ।

२.१.२ न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजना निर्माण गर्दा वन, पानीका श्रोत, सिमसार जस्ता प्राकृतिक सम्पदाहरूमा कम असर पर्ने गरी उपपरियोजनाको नक्शाङ्कन गर्ने

- प्राकृतिक सम्पदाहरुको संरक्षणमा विशेष ध्यान दिने ।
- उपपरियोजनाको निर्माण गर्दा सडकमा जंगल वा वोट विरुवा नभएको ठाउँमा निर्माण गर्ने । यदि सो उपलब्धता नभएमा र वोटविरुवा काट्नुपर्ने अवस्था आएमा कम भन्दा कम क्षति पुग्ने गरी उपपरियोजनाको नक्शाङ्कन गर्ने ।
- वन ऐनले साल, सिमल, सिसौ, चाँप, ओखर, खयर, विजयसाल, सतिसाललाई संरक्षण सुचीमा सुचिकृत गरेकोले उपपरियोजना निर्माण गर्दा यी विरुवाको ख्याल गर्ने ।
- यदि उपपरियोजनाको लागि रुखहरु काट्नुपर्ने भएमा वन ऐन अनुसार उचित स्थानमा रोपी हुर्काउने ।

सत्र - ९

शिर्षक: निर्माण संरचना उपपरियोजना (सामाजिक वातावरण)

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- गरिवी निवारणकोषबाट संचालित विकास निर्माण उपपरियोजना अन्तरगत सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा जानकारी हासिल गर्न सक्नेछन् ।
- विकास निर्माण उपपरियोजना निर्माण वा संचालनाट सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा सुचीहरू तयार गर्न सक्नेछन् ।

एजेन्डा:

- विकास निर्माण उपपरियोजनामा आउन सक्ने सामाजिक प्रभाव

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट,ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप,परियोजनाको फोटो।

प्रयोग बिधि:

- मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन, आदि

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू फ्लिप चार्टमा लेख्नुहोस्
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गनुहोस्

बिधि र प्रकृया:

- अधिल्लो दिनको पुनरावलोकनका लागि सहभागीलाई प्रश्न सोध्ने ।
- प्रत्येक समुहलाई अधिल्लो दिनका क्रियाकलाप विश्लेषण गर्न २-३ मिनेट दिने ।
- प्रत्येक समुहलाईविकास निर्माण उपपरियोजना विषयहरूमा १० मिनेटसम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- समुहबाट आएका निष्कर्षहरूलाई देखिने ठाँउमा क्रमशः राख्नुहोस् ।
- समुहबाट आएका विषयहरूलाई १० मिनेट छलफल गराई संक्षेपीकरण गराउनुहोस् ।

नमुना अभ्यास: ग्रामीण सडक निर्माण उपपरियोजना

१. सामाजिक वातावरण

१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षा

१.१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षामा पर्न सक्ने जोखिम

निर्माण सम्बन्धी (ग्रामीण सडक निर्माण) उपपरियोजना निर्माणका क्रममा जोखिमपूर्ण कार्य गर्दा श्रमिकको स्वास्थ्य र सुरक्षामा नकारात्मक असर पर्न सक्छ। अकस्मात हुने दुर्घटनाहरू बाट श्रमिकहरू अपाङ्ग हुन सक्छन् वा उनीहरूको मृत्यु पनि हुनसक्छ। ध्वनी प्रदुषण बढ्न सक्छ। निर्माणका क्रममा निष्किएका सामग्रीका कारण समाजमा दुर्घटना हुन सक्छ।

१.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- सुरक्षा पेटि, हेलमेट, मास्क, पञ्जा, जुता इत्यादिको आवश्यकता अनुसार अनिवार्य व्यवस्था मिलाउने र तिनको प्रयोग गर्न लगाउने साथै प्राथमिक उपचारका लागि आवश्यक सामग्री तयारी अवस्थामा राख्ने।
- विद्यालय र स्वास्थ्य केन्द्र नजिकै हर्न निषेधित क्षेत्र घोषित गर्नुपर्ने।
- समुदायको स्वास्थ्य र सुरक्षामा असर पर्न नदिन जोखिमपूर्ण सामग्री र वस्तुहरूको प्रयोग नगर्ने।

१.२ श्रम विभेद तथा लैङ्गिक विभेद

१.२.१ जोखिम

निर्माण सम्बन्धी परियोजना (ग्रामीण सडक निर्माण) उपपरियोजना निर्माणकामहिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि हुन सक्ने फरक फरक ज्याला निर्धारण हुन सक्छ।

१.२.२ न्यूनीकरणका उपाय

- निर्माण सम्बन्धी परियोजना (ग्रामीण सडक निर्माण) उपपरियोजना निर्माणकामहिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि समान ज्यालाको प्रावधान गर्ने।
- ज्याला जिल्लाले तोकेको मापदण्ड भन्दा कम हुन नदिने।

१.३ स्थानीय कामदारहरू कामवाट बन्चित हुन सक्ने

१.३.१ जोखिम

ग्रामीण सडक निर्माण उपपरियोजना निर्माणका क्रममा स्थानीय कामदारहरू कामवाट बन्चित हुन सक्छन्। कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा विभेद हुन सक्ने, बाहिरबाट आएका कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षामा पर्न सक्ने असर पर्न सक्ने, बधुवा वा जवरजस्ती श्रमिकको प्रयोग प्रयोग हुन सक्ने, महिला कामदारमाथि लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषण हुन सक्ने अवस्था श्रृजना हुन सक्छ।

१.३.२ न्यूनीकरणका उपाय

- ग्रामीण सडक निर्माण उपपरियोजना निर्माणकाक्रममा स्थानीय कामदारहरूलाई पहिलो प्राथमिता दिने।
- कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा हुने विभेद हुन नदिने।
- स्थानीय कामदारबाट गर्न नसक्ने प्रकृतिका काममा मात्र अन्य क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई काममा लगाउने।
- बाहिरबाट आएका कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षामा पर्न सक्ने असरलाई ध्यान दिने।
- बधुवा वा जवरजस्ती प्रयोग हुन सक्ने श्रमिकको प्रयोगलाई निषेध गर्ने।
- महिला कामदार माथि हुनसक्ने लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषणलाई निषेध गर्ने।
- काम गर्ने समय तोक्ने र रातको समयमा काम नगर्ने।

- महिलालाई रोजगारीमा ग्यारेन्टी गर्नका लागि निश्चित प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गर्ने ।
- महिला माथि हुने विभेदका विरुद्ध उजुरी सुनुवाइ समीतिको व्यवस्था गर्ने ।

१.४ बालश्रमको प्रयोग

१.४.१ वातावरणीय जोखिमहरू

निर्माण सम्बन्धी परियोजना (ग्रामीण सडक निर्माण) उपपरियोजना निर्माण वा सञ्चालन गर्दा कामदारको रूपमा बालश्रमको प्रयोग हुनसक्छ ।

१.४.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका केटाकेटीहरूलाई उपपरियोजनाको कुनै पनि कार्यमा श्रमिकको रूपमा सम्लग्न नगराउने ।

१.५ जमीन अधिग्रहण र व्यक्तिगत सम्पति तथा सामुदायिक पूर्वाधारहरूमा असर

१.५.१ वातावरणीय जोखिमहरू

निर्माण सम्बन्धी परियोजना (ग्रामीण सडक निर्माण) उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा व्यक्तिगत सम्पति तथा बाटोघाटो, कुलो, चौतारी आदि सामुदायिक पूर्वाधार तथा संरचनाहरूमा असर पर्न सक्छ । यसका साथै मानिस वा समुदायको प्राकृतिक श्रोत (पानी) माथिको परम्परागत उपभोगलाई असर पार्न सक्छ ।

१.५.२ न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- व्यक्तिगत सम्पति तथा बाटोघाटो, कुलो, चौतारी तथा सामुदायिक संरचनालाई असर पर्नेगरी उपपरियोजना निर्माण नगर्ने । अथवा सम्पूर्णसरोकारवालाहरूको सहभागीतामा बैकल्पिक संरचनाको स्वरूप तय गर्ने ।
- व्यक्तिको नीजि सम्पतिमाथिको कानुनी अधिकारलाई सम्मान गर्ने, क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने ।
- कुनै व्यक्तिले परियोजनाका लागि स्वेच्छिकरूपमा दान गर्न चाहेमा लिखित काजजात तयार गर्ने ।

१.६ आदिवासी जनजातिका सवालहरू

१.६.१ वातावरणीय जोखिमहरू

निर्माण सम्बन्धी परियोजना (ग्रामीण सडक निर्माण) उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा आदिवासी जनजातिहरूको प्राकृतिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक वा आध्यात्मीक पक्षहरूमा असर पर्न सक्छ ।

१.६.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- आदिवासी जनजातिहरूको प्राकृतिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक वा आध्यात्मीक पक्षहरूमा असर पर्नेगरी उपपरियोजना निर्माण नगर्ने ।

१.७ सांस्कृतिक सम्पदा

१.७.१ वातावरणीय जोखिमहरू

निर्माण सम्बन्धी परियोजना (ग्रामीण सडक निर्माण) उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा असर पर्न सक्छ ।

१.७.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजनाको निर्माण वा मर्मत गर्दा सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा असर पर्नेगरी निर्माण नगर्ने ।
- उपपरियोजनाको निर्माण गर्दा सांस्कृतिक सम्पदाहरू भेटिएमा तीनलाई सम्बन्धीत निकायमा हस्तान्तरण गर्ने ।

सत्र – १०

शिर्षक: पशुपालन उपपरियोजना (भौतिक र जैविक वातावरण)

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- पशुपालन उपपरियोजनाहरू बारेमा जानकारी हासिल गर्न सक्नेछन् ।
- उपपरियोजनाबाट वातावरणीय रूपमा पर्ने जाने प्रभाव र न्युनीकरणका उपायहरू पहिचान गर्न सक्षम हुनेछन् ।

एजेन्डा:

- पशुपालन उपपरियोजनाबाट पर्ने वातावरणीय प्रभाव

सत्रको समयावधि : १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, उपपरियोजनाको फोटो ।

प्रयोग बिधि:

- मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन, आदि

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू फ्लिप चार्टमा लेख्नुहोस्
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गनुहोस्

बिधि र प्रकृया:

- प्रस्तुतीकरण तथा छलफल
- गठित समुहलाई पशुपालन उपपरियोजना विषयहरूमा १० मिनेटसम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- भनेका भनाईहरूलाई फ्लिपचार्टमा बुद्धागत रूपमा लेख्ने ।
- प्रभाव र न्युनीकरणका उपाय पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस् ।

नमुना अभ्यास: हाँस कुखुरापालन उपपरियोजना

१. भौतिक वातावरण

१.१. जमिन तथा पानीको उपलब्धता

१.१.१ वातावरणीय जोखिमहरू

हाँसलाई पानीमा खेल्न कृषकसँग पर्याप्त मात्रामा जमिन तथा पानीको निजी श्रोतको उपलब्धता नहुनसक्छ। यसो भएमा सार्वजनिक श्रोतमा हाँसलाई लैजाँदा अन्य सरोकारवाला स्थानीय वासिन्दासँग विवाद पर्न सक्छ। कुखुरा वा परेवाहरू खुला छोडेमा छरछिमेकीको खेतमा गई अन्नवाली खाइदिन सक्छन्।

१.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- हाँसलाई खेलाउन/नुहाउन/आहाल बसाउन सार्वजनिक जग्गामा लगिन्छ भने उपपरियोजनाको प्रस्तावमै सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको लिखित स्वीकृतीको पत्र र गा.वि.स. पत्र अनिवार्य रूपमा संलग्न गराउने।
- छरछिमेकको अन्नवालीमा लगाएको वा पाकेको समयमा चराहरूलाई खोरमानै थुनेर राख्ने।

१.२ फोहर मैला

१.२.१ वातावरणीय जोखिमहरू

पंक्षीबाट निस्केको फोहरमैलाको उचित व्यवस्थापन भएन भने यसले वरिपरिको वातावरण प्रदूषित पार्न सक्छ साथै रोगजन्य परजीवीका वाहकहरू लामखुटे, भिँगा, मुसा इत्यादिलाई आकर्षित गर्न सक्छ। यसले समुदायमा रोगहरू फैलाउन सक्छ।

१.२.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- चराबाट निस्केको विष्टा तथा अन्य चाँडै सड्ने जैविक फोहरमैला पानीको श्रोतभन्दा ३० मिटर भन्दा पर कम्पोष्ट मल बनाई तह लगाउने।

१.३ वायु तथा जल प्रदुषण

१.३.१ वातावरणीय जोखिमहरू

सुक्ष्म जिवाणुद्वारा वायु तथा जल प्रदुषण हुनसक्ने।

१.३.२ जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू

- पंक्षीको वासस्थान वरपर निर्मलीकरण गर्ने।
- पंक्षीको खोर छरछिमेकलाई असर नगर्ने किसिमले व्यवस्थापन गर्ने।

२. जैविक वातावरण

२.१ पंक्षी राख्ने खोरको संरचना

२.१.१ वातावरणीय जोखिमहरू

पक्षीपालनको लागि खोर अनुपयुक्त हुनसक्ने।

२.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- चराको खोर वा चरा पाल्न टहरो चराहरूको संख्या अनुसारको फराकिलो बनाउने
- घामपानीबाट सुरक्षित स्थानमा बनाउने।
- चराको खोर वा टहरो बनाउँदा हावाहुरी असर नपार्ने गरी बनाउने।

२.२ चराबाट सर्ने रोगहरू

२.२.१ वातावरणीय जोखिमहरू

चराबाट मानिसलाई बर्डफ्लु, जापानी इन्सिफ्लाइटिस जस्ता रोगहरू तथा उर्पिया जस्ता छालाका परजीवीहरू सर्न सक्छ । घरभित्र चरा पाल्दा घर भित्रको वायु प्रदूषण (Indoor Air Pollution) को मात्रा बढ्न जान्छ । चराहरूलाई खोप तथा औषधिको उपचार र सफा सुगंध खोरको उपलब्धता नभएमा चराहरूलाई लाग्नेरोगहरू जस्तै चरा हैजा, बर्डफ्लू इत्यादि लागी चराहरू मर्न सक्छन् ।

२.२.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- चरापालन गर्न खोज्ने किसानले पशु स्वास्थ्य सेवा केन्द्रसँग संयोजन गरी आवश्यक जानकारी लिने ।
- चराहरूलाई रोगबाट बच्न सहयोग पुऱ्याउने खोपहरू रोग लाग्नु अघिनै लगाउने ।
- रोगी चराहरूलाई निरोगी चराहरूसँग छुट्टाएर राख्न छुट्टै खोरको व्यवस्था गर्ने ।
- चराहरूलाई रोगका बारेमा निगरानीमा राखिरहने ।
- खोरलाई सफासुगंध राख्ने ।
- चरालाई खतरनाक रोग (जस्तै बर्डफ्लू) लागेको शंका भएमा सम्भव भएसम्म चराको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा नआइ नजिकैको पशु स्वास्थ्य केन्द्रको सहयोग लिने ।

सत्र – ११

शिर्षक: पशुपालन उपपरियोजनामा (सामाजिक वातावरण)

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- उपपरियोजनाबाट सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा जानकारी हासिल गर्न सक्नेछन् ।
- उपपरियोजनाबाट सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा सुचीहरू तयार गर्न सक्नेछन् ।

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर र मास्किङ टेप

प्रयोग विधि:

- मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन, आदि

विधि र प्रकृया:

- प्रत्येक समुहलाई विकास निर्माण उपपरियोजना विषयहरूमा १० मिनेटसम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- समुहबाट आएका निष्कर्षहरूलाई देखिने ठाँउमा क्रमशः राख्नुहोस् ।
- समुहबाट आएका विषयहरूलाई १० मिनेट छलफल गराई संक्षेपीकरण गराउनुहोस् ।

नमुना अभ्यास: पशुपालन उपपरियोजना

१. सामाजिक वातावरण

१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षा

१.१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षामा पर्न सक्ने जोखिम

पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट संचालन गर्दा निर्माण गरिने संरचना र पशुपालनबाट त्यसमा काम गर्ने श्रमिक वा समुदायको स्वास्थ्य र सुरक्षामा नकारात्मक असर पर्न सक्छ। अकस्मात हुने दुर्घटनाहरूबाट श्रमिकहरू अपाङ्ग हुन सक्छन्। गोठ वा पोल्ट्रीफार्मबाट निष्कने फोहोरमा भिगा, भुसुना तथा लामखुट्टे जस्ता किराहरू बढ्न गई समुदायका मानिसहरूको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पर्न सक्छ।

१.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट सञ्चालन गर्दा श्रमिकहरूलाई सम्भावित दुर्घटनाबाट जोगाउन आवश्यकता अनुसार अनिवार्य व्यवस्था मिलाउने र प्राथमिक उपचारको व्यवस्था गर्ने
- फोहोर जम्न नदिनका लागि खाल्टा हुन नदिने र बेलाबेलामा अर्गानीक औषधी छर्केने।
- उपपरियोजना निर्माण वा सञ्चालन गर्दा समुदायको स्वास्थ्य र सुरक्षामा असर पर्न नदिन जोखिमपूर्ण सामग्री र वस्तुहरूको प्रयोग नगर्ने।
- पशु वा चराचुरुडीबाट रोग सर्न सक्ने हुँदा समय समयमा औषधी छर्ने।

१.२ श्रम विभेद

१.२.१ वतावरणीय जोखिम

पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट सञ्चालन गर्दा महिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि फरक फरक ज्याला निर्धारण हुन सक्छ।

१.२.२ जोखिम न्यूनीकरणका उपाय

- पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट सञ्चालन गर्दा महिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि समान ज्यालाको प्रावधान गर्ने।
- ज्याला जिल्लाले तोकेको मापदण्ड भन्दा कम हुन नदिने

१.३ स्थानीय कामदारहरू कामबाट बन्चित हुन सक्ने

१.३.१ जोखिम

पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनका क्रममा स्थानीय कामदारहरू कामबाट बन्चित हुन सक्ने हुन सक्छ। कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा विभेद हुन सक्नेछ, बाहिरबाट आएका कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षामा पर्न सक्ने असर पर्न सक्ने, वधुवा वा जवरजस्ती श्रमिकको प्रयोग हुन सक्ने, महिला कामदारमाथि लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषण हुन सक्ने अवस्था श्रृजना हुन सक्छ।

१.३.२ श्रम विभेद न्यूनीकरणका उपाय

- पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनका क्रममा स्थानीय कामदारहरूलाई पहिलो प्राथमिता दिने।
- कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा हुने विभेदलाई न्यूनीकरण गर्दै समाजिक समावेशीको अवधारणालाई ध्यान दिई यसलाई पहिलो प्राथमिकता दिने वा कामदार छनौटका सकारात्मक विभेदका मापदण्डहरू तय गर्ने।
- स्थानीय कामदारबाट गर्न नसक्ने प्रकृतिका काममा मात्र अन्य क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई काममा लगाउने।
- महिला कामदार माथि हुनसक्ने लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषणलाई निषेध गर्ने।
- कामको समयावधी तोक्ने
- रातको समयमा महिला माथि यौन शोषण हुन सक्ने हुँदा सो समयमा उनीहरूलाई काममा नलगाउने।

१.४ बालश्रमको दुरूपयोग

१.४.१ वातावरणीय जोखिमहरू

पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनकागर्दा कामदारको रूपमा बालश्रमको प्रयोग हुनसक्छ । जसको परिणाम स्वरुप बालबालिकाको शैक्षिक, शारीरिक तथा मानसिक विकासहरूमा असर पर्न सक्छ । बालबालिकाहरूको विद्यालय जानपाउने अधिकारबाट वन्चित हुन जान्छन् ।

१.४.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका केटाकेटीहरूलाई उपपरियोजनाको कुनै पनि कार्यमा श्रमिकको रूपमा सम्लग्न नगराउने ।
- विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूलाई जीविकापार्जनका क्रियाकलापमा नलगाउने ।

१.५ सीमान्तकृत तथा सुविधा वन्चित समुहहरूको सवालहरू

१.५.१ वातावरणीय जोखिमहरू

पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनकागर्दा सिमान्तकृत तथा सुविधा वन्चित समुहहरू उक्तकार्यक्रमको पहुँचबाट वन्चित हुन सक्छ ।

१.५.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- समुदायलाई आर्थिक बर्गीकरण (wellbeing ranking)आधारमा बर्गीकरण गरि प्राथमिकता निर्धारण गर्ने ।
- एकल महिला र महिला घरमुली भएको परिवार, आदिवासी र दलित तथा पिछडीएका समुहलाई छनौटमा प्राथमिकता दिने ।

१.६ सांस्कृतिक सम्पदा

१.६.१ वातावरणीय जोखिमहरू

पशुपालन सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनकासंचालन गर्दा अर्को संस्कृति भएको समुदायको सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा असर पर्न सक्छ ।

१.६.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजनाको निर्माण वा संचालन गर्दा सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा असर पर्नेगरी उपपरियोजना निर्माण नगर्ने ।

सत्र – १२

शिर्षक: कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजना (भौतिक तथा जैविक वातावरण)

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू

- कोषबाट संचालित कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजनाहरू बारेमा जानकारी हासिल गर्न सक्नेछन् ।
- उपपरियोजनाबाट वातावरणीय रूपमा पर्नजाने प्रभाव र न्युनीकरणका उपायहरू पहिचान गर्न सक्षम हुनेछन् ।

एजेन्डा:

- कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजनाबाट पर्ने वातावरणीय प्रभाव

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट,ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, परियोजनाको फोटो ।

प्रयोग बिधि:

- मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन, आदि

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू फ्लिप चार्टमा लेख्नुहोस्
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गर्नुहोस्

बिधि र प्रकृया:

- प्रस्तुतीकरण तथा छलफल
- गठित समुहलाई कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजना विषयहरूमा १० मिनेटसम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- भनेका भनाईहरूलाई फ्लिपचार्टमा बुद्धागत रूपमा लेख्ने ।
- प्रभाव र न्युनीकरणका उपाय पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस् ।

नमुना अभ्यास: कृषि तथा नगदेवाली

१. भौतिक वातावरण

१.१. साधन स्रोतको उपलब्धता

१.१.१ वातावरणीय जोखिमहरू

उपपरियोजनाको लागि आवश्यक सिँचाइ, बिउ, मल, प्राविधिक सहयोग इत्यादि पूर्वाधारहरू कृषकलाई पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध नहुन पनि सक्छ। उपपरियोजनाका लागि आवश्यक पर्ने जिडबुटी या अन्य महत्वपूर्ण वाली का बिउ या बेर्ना वनबाट अत्याधिक मात्रामा ल्याइएमा वनमा तिनको प्राकृतिक उत्पादनमा नकारात्मक असर पर्न सक्छ।

१.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजनाका लागि आवश्यक साधन स्रोतको तथा तिनको श्रोतहरूको लेखाजोखा गरी उपपरियोजनाको प्रस्तावमै उल्लेख गरेको हुनुपर्छ।
- उपपरियोजनाको लागि वन क्षेत्रबाट बिउ तथा बेर्ना ल्याइने हो भने, कानुनी तरिकाबाट मात्र ल्याउनु हुन्छ। यस्ता वनका उत्पादनहरू ल्याउँदा ति विरुवाहरूको प्राकृतिक पुनः उत्पादनको क्षमतामा नकारात्मक असर पुग्ने गरी ल्याउनु हुँदैन।

१.२. जग्गाको स्थिरता

१.२.१ वातावरणीय जोखिमहरू

सिमान्त जग्गा (मार्जिनल ल्यान्डमा) खेती गर्दा विशेष ध्यान नदिएमा भू-क्षय हुने, माटोको उर्भरा शक्ति घट्ने वा जिमाहा लाग्ने हुनसक्छ।

१.२.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- सिमान्त जग्गामा सघन खेती गर्ने।
- ३०° भन्दा बढी भिरालोपना भएको जमिनमा सिँचाइ नगर्ने।
- खेतमा जिमाहा लाग्न नदिनलाई पानीको राम्रो निकासको व्यवस्था मिलाउने।
- यदि भू-क्षय र मलखाधको चुहावट ज्यादा भएमा टेरेस फर्मिङ्ग गर्ने वा भाडीजन्य विरुवाको वार (Hedge rows) लगाउने।
- जिल्ला भू-संरक्षणकार्यालयसँग समन्वय गरी यस्ता भू-संरक्षणका विधिहरूको बारे जानकारी तथा अभिमुखिकरण लिने सकिन्छ।

१.३. मलखाद

१.३.१ वातावरणीय जोखिमहरू

रासायनिक मलको अत्याधिक मात्रामा प्रयोग गरिएमा माटोमा अम्लियपनाको वृद्धि, माटोको उर्भरापनमा ह्रास तथा माटोको संरचनामा नकारात्मक असर पर्नसक्छ। खेतमा हालेको मलखाध पानीले बगाएर नजिकैका पानीका श्रोतहरूमा पुऱ्याएमा पानीमा लेउ तथा वनस्पतिहरूको अत्याधिक वृद्धि भई त्यहाँको जलीय वातावरणमा असर पार्न सक्छ।

१.३.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजनामा हरित मल, कम्पोष्ट मल जस्ता जैविक मलहरूलाई प्राथमिकता दिने।
- चक्रीय खेती, कोशेवालिको खेती, मल्विङ्ग, भाडिजन्य विरुवाको वार जस्ता माटो तथा मल संरक्षण गर्ने विधिको प्रयोग गरी रासायनिक मलको प्रयोगमा कमी ल्याउने।
- जिल्ला कृषि कार्यालयसँग समन्वय गरी जानकारी तथा अभिमुखिकरण लिने।

१.४. कीटनाशक औषधिको प्रयोग

१.४.१ वातावरणीय जोखिमहरू

कीटनाशक औषधिको प्रयोग गर्दा सावधानी अपनाइएन भने त्यसले प्रयोगकर्ताको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर गर्दछ । कीटनाशक औषधिको प्रयोग गर्दा वातावरणमा त्यसको अवशेष लामो समयसम्म रहिरहने हुन्छ र त्यसले जीवजन्तुहरूलाई असर गर्छ । कीटनाशक औषधिले माकुरा, लेडी वर्ड, बिटल मित्र किराहरूलाई मारी वालीमा लाग्ने शत्रु किराहरू अनियन्त्रित रूपमा फैलाउने अवसर दिन्छ ।

१.४.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- सम्भव भएसम्म वनस्पतीजन्य कीटनाशकहरू जस्तै निम, सुर्ति, बनमारा, तितेपाती इत्यादिको भोलहरूको प्रयोग गर्ने ।
- माटोमा रहने ढुसिजन्य परजिवीको निराकरण गर्न ट्राइकोडर्मा जस्ता जैविक परजिवी नाशकको प्रयोग गर्ने ।
- कीटनाशक औषधिको प्रयोग गर्ने पने अवस्था आएमा औषधि छर्दा अनिवार्य रूपमा पञ्जा र मास्क लगाउने ।
- कीटनाशक औषधिको भण्डारण केटाकेटीहरूले नभेट्ने ठाउँमा खतराको चिन्ह भएको चित्र बनाइ राख्ने र प्रयोग भइसकेका कीटनाशक औषधिका बट्टा जथाभावि नफाल्ने ।
- कृषि सेवा केन्द्रले सिफारिस गरेको भन्दा बढि मात्रामा वा बढि पटक कीटनाशक औषधिको प्रयोग नगर्ने ।
- खेती गर्दा कृषकले कृषि सेवा केन्द्रको सहयोग लिएर एकिकृत परजिवी व्यवस्थापन अभ्यास (Integrated Pest Management Practice) को अनुशरण गर्ने ।

१.५. फोहर मैला

१.५.१ वातावरणीय जोखिमहरू

कृषिजन्य उत्पादनको प्रशोधन गर्दा अथवा बजारिकरण गर्दा फोहरमैलाको उत्पादन हुनसक्छ ।

१.५.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- सजिलै सड्न सक्ने जैविक फोहरहरूलाई पानीको श्रोत भन्दा कम्तिमा ३० मिटर पर कम्पोष्टिङ्ग गरी कम्पोष्ट मल बनाउने ।
- सजिलै नसड्ने फोहरहरूलाई सुरक्षित स्थानमा खाल्डोमा तह लगाउने ।

सत्र – १३

शिर्षक: कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजना (सामाजिक वातावरण)

उद्देश्यहरु: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरु

- कोषबाट संचालित कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजना अर्न्तगत सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा जानकारी हासिल गर्न सक्नेछन् ।
- कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजना संचालनाट सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा सुचीहरु तयार गर्न सक्नेछन् ।

एजेन्डा: कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजनामा आउन सक्ने सामाजिक प्रभाव

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फिलप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, परियोजनाको फोटो ।

प्रयोग बिधि:

- मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन, आदि

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अर्न्तगतका कार्यक्रमहरु फिलप चार्टमा लेख्नुहोस्
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गनुहोस्

बिधि र प्रकृया:

- अधिल्लो दिनको पुनरावलोकनका लागि सहभागीलाई प्रश्न सोध्ने ।
- प्रत्येक समुहलाई अधिल्लो दिनका क्रियाकलाप विश्लेषण गर्न २-३ मिनेट दिने ।
- प्रत्येक समुहलाई विकास निर्माण उपपरियोजना विषयहरुमा १० मिनेटसम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- समुहबाट आएका निष्कर्षहरुलाई देखिने ठाँउमा क्रमशः राख्नुहोस् ।
- समुहबाट आएका विषयहरुलाई १० मिनेट छलफल गराई संक्षेपीकरण गराउनुहोस् ।

नमूना अभ्यास: कृषि तथा नगदेवाली उपपरियोजना

१. सामाजिक वातावरण

१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षा

१.१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षामा पर्न सक्ने जोखिम

खेती सम्बन्धी उपपरियोजनामा रासायनिक मल र औषधीको अत्याधिक मात्रामा प्रयोग गरिएमा श्रमिक, समुदाय र उपभोक्ताको स्वास्थ्य र सुरक्षामा नकारात्मक असर पर्न सक्छ। किटनाशक औषधिले माकुरा, लेडी वर्ड विटल जस्ता वालीमा लाग्ने किराहरूका सिकारी किराहरू मित्र किराहरूलाई मारी वालीमा लाग्ने किराहरूलाई भन्नु अनियन्त्रित रूपमा फैलाउने अवसर दिन्छ।

१.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजना निर्माण वा सञ्चालन गर्दा समुदायको स्वास्थ्य र सुरक्षामा असर पर्न नदिन जोखिमपूर्ण रसायनीक औषधी र मलखादको प्रयोग नगर्ने।
- किटानुनाषक औषधीको प्रयोग गर्नु परेमा पनि तरकारी वा अन्य वालीको उपभोग निश्चित समयावधि पछि मात्र गर्ने।

१.२ श्रम विभेद

१.२.१ जोखिम

खेती उपपरियोजनाबाट सञ्चालन गर्दा महिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि फरक फरक ज्याला निर्धारण हुन सक्छ।

१.२.२ जोखिम न्यूनीकरणका उपाय

- खेती सम्बन्धी उपपरियोजना सञ्चालन गर्दा महिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि समान ज्यालाको प्रावधान गर्ने।
- ज्याला जिल्लाले तोकेको मापदण्ड भन्दा कम हुन नदिने

१.३.१ स्थानीय कामदारहरू कामवाट बन्चित हुन सक्ने

१.३.१ जोखिम

खेती सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनका क्रममा स्थानीय कामदारहरू कामवाट बन्चित हुन सक्छन्। कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा विभेद हुन सक्ने, बाहिरबाट आएका कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षामा पर्न सक्ने असर पर्न सक्ने, वधुवा वा जवरजस्ती श्रमिकको प्रयोग प्रयोग हुन सक्ने, महिला कामदारमाथि लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषण हुन सक्ने अवस्था श्रृजना हुन सक्छ।

१.३.२ जोखिम न्यूनीकरणका उपाय

- खेती सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनका क्रममा स्थानीय कामदारहरूलाई पहिलो प्राथमिता दिने।
- कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा हुने विभेदलाई न्यूनीकरण गर्ने समाजिक समावेशीको अवधारणालाई ध्यान दिई यसलाई पहिलो प्राथमिकता दिने वा कामदार छनौटका मापदण्डहरू तय गर्ने।
- महिला कामदार माथि हुनसक्ने लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषणलाई निषेध गर्ने।
- कामको समयावधि तोक्ने

१.४ वालश्रमको दुरूपयोग

१.४.१ वातावरणीय जोखिमहरू

खेती सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनकागर्दा कामदारको रूपमा वालश्रमको प्रयोग हुनसक्छ। जसको परिणाम स्वरूप वालवालिकाको शैक्षिक, शारीरिक तथा मानसिक विकासहरूमा असर पर्न सक्छ। वालवालिकाहरूको विद्यालय जानपाउने अधिकारबाट वन्चित हुन जान्छन्।

१.४.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका केटाकेटीहरूलाई उपपरियोजनाको कुनै पनि कार्यमा श्रमिकको रूपमा सम्लग्न नगराउने।
- विद्यालय जाने उमेरका वालवालिकाहरूलाई जीविकापार्जनका क्रियाकलापमा नलगाउने।

१.५ सीमान्तकृत तथा सुविधा वन्चित समुहहरूको सवालहरू

१.५.१ वातावरणीय जोखिमहरू

खेती सम्बन्धी उपपरियोजना संचालन गर्दा सिमान्तकृत तथा सुविधा वन्चित समुहहरू उक्तकार्यक्रमको पहुँचबाट वन्चित हुन सक्छ।

१.५.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- समुदायलाई आर्थिक वर्गीकरण (wellbeing ranking)आधारमा वर्गीकरण गरि प्राथमिकता निर्धारण गर्ने। एकल महिला र महिला घरमुली भएको परिवार, आदिवासी जनजाति रदलित तथा पिछडीएको समुहलाई पहिलो प्राथमिकता दिने।

१.६ सांस्कृतिक पक्ष

१.६.१ वातावरणीय जोखिमहरू

खेती सम्बन्धी उपपरियोजना संचालन गर्दा रैथाने प्रजातीका कृषि उपज असर पर्न सक्छ र त्यस प्रजातिसँग जोडिएको सांस्कृतिक मान्यता र ज्ञान लोप हुन सक्ने।

१.६.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजनाको निर्माण वा संचालन गर्दा रैथाने प्रजातीका विउ विजन हुने गरी उपपरियोजना छनौट गर्ने।

सत्र – १४

शिर्षक: साना व्यापार उपपरियोजना (भौतिक तथा जैविक वातावरण र समाजिक वातावरण)

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- गरिवी निवारणकोषबाट संचालित साना व्यापार उपपरियोजनाहरू बारेमा जानकारी हासिल गर्न सक्नेछन् ।
- सो परियोजनाबाट वातावरणीय रूपमा पर्ने जाने प्रभाव र न्युनीकरणका उपायहरू पहिचान गर्नसक्षम हुनेछन् ।

एजेन्डा:

- साना व्यापार उपपरियोजनाबाट पर्ने वातावरणीय प्रभाव

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- फ्लिप चार्ट, ल्यापटप, प्रोजेक्टर, ब्राउन पेपर, फोटोकपी पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर, मास्किङ टेप, परियोजनाको फोटो ।

आवश्यक तयारी:

- २ वटा उपपरियोजना र सो अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू फ्लिप चार्टमा लेख्नुहोस्
- पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरणका लागि तयारी गनुहोस्

बिधि र प्रकृया:

- प्रस्तुतीकरण तथा छलफल
- गठित समुहलाई साना व्यापार उपपरियोजना विषयहरूमा १० मिनेटसम्म छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- भनेका भनाईहरूलाई फ्लिपचार्टमा बुद्धागत रूपमा लेख्ने ।
- प्रभाव र न्युनीकरणका उपाय पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस् ।

नमुना अभ्यास ९: काठको उद्योग उपपरियोजना

१. भौतिक वातावरण

१.१. काठको धुलो

१.१.१ वातावरणीय जोखिमहरू

उद्योगमा मेसिनद्वारा काठ चिर्दा काठको धुलो निस्कन्छ। यस्तो धुलोको सम्पर्कमा आउँदा आँखा पोल्ने र श्वासनली पोल्ने वा सास फेर्न अष्ट्यारो हुने हुनसक्छ। लामो समयसम्म धुलोको सम्पर्कमा आउने कामदारहरूको श्वास नलिमा र फोक्सोमा दिर्घकालिन असर पर्न जान्छ, र तिनीहरूमा श्वास-प्रश्वास म्बन्धी दिर्घकालिन समस्याहरू पर्न जान्छ।

१.१.२ न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- कामदारहरूलाई मास्क र गगल्स उपलब्ध गराउने र काम गर्दा प्रयोग गर्न अनिवार्य गर्ने।

१.२. रङ्गहरू

१.२.१ वातावरणीय जोखिमहरू

फर्निचरमा रङ्ग लगाउन प्रयोग गरिने रङ्गहरू तथा तिनका घोलकहरू (सलभेन्ट्स) बाट निस्कने ग्याँसहरूले श्रमिकको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पार्न सक्छ।

१.२.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- कार्यक्षमता हावाको राम्रो ओहोरदोहरको व्यवस्था मिलाउने यसो गरेको खण्डमा प्लाई बोर्ड तथा रङ्गबाट निस्किएका हानीकारक ग्याँसहरू कोठामा जम्मा हुन पाउदैन।
- फर्निचरमा रङ्ग लगाउँदा पञ्जा र माक्सको अनिवार्य रूपमा प्रयोग गर्ने।

१.३ फोहरमैला

१.३.१ वातावरणीय जोखिमहरू

उद्योगमा खेर गएका काठका टुक्रा, छेस्का, रन्दा लगाएर निस्केका काठका भुर्काहरू, छरिएका फलामका किलाहरू बाहिर खुलै छोडिएमा त्यसले वरिपरि खेले केटाकेटीहरूलाई चोटपटक लाग्न सक्छ। काठको धुलो उचित स्थानमा तह लगाइएन भने हावाले उडाउन सक्छ। वर्षादको समयमा खुलै छोडेमा पानीको सम्पर्कमा आई काठको धुलो कुइएर त्यसबाट दुर्गन्ध फैलिन सक्छ।

१.३.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उद्योगबाट निस्केको फोहरहरूलाई सुरक्षित ठाउँमा भण्डारण गरी राख्नु पर्छ। काठका टुक्रा भुस आदि विक्री भए सम्म बेच्ने र बाँकी भएको फोहर सजिलै सड्न सक्ने भए कम्पोष्टिङ्ग गर्ने र कम्पोष्टिङ्ग पनि गर्न नमिले बाल्ने वा सुरक्षित स्थलमा गाड्ने।

१.४ ध्वनि प्रदुषण

१.४.१ वातावरणीय जोखिमहरू

कारखानामा उपकरण चल्दा निस्केको ध्वनिले छेउछाउका समुदायका मानिसहरूलाई असर पार्न सक्छ।

१.४.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- रातको समयमा कारखाना सञ्चालन नगर्ने।
- कारखानालाई चारैतिरबाट घेरिएको ठाउँमा संचालन गरे ध्वनी प्रदुषण केही मात्रामा घट्न सक्नेछ।

२. जैविक वातावरण

२.१ काठको उपलब्धता

२.१.१ वातावरणीय जोखिमहरू

फर्निचर उद्योग तथा सःमिलहरूको लागि आवश्यक काठहरू नियमसंगत रूपले उपलब्ध नहुन सक्छ। यदि नियमसंगत रूपले काठहरू पाइएन भने नजिकैको वनबाट चोरी तस्करी गरी ल्याइएका काठहरूको प्रयोग उद्योगमा फर्निचर बनाउनका लागि हुन सक्छ। यसो गर्नाले वन विनाश गराउन सक्छ।

२.१.२ न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- फर्निचर उद्योगका लागि आवश्यक काठहरू कहाँबाट कसरी ल्याइने हो भन्ने कुरा स्पष्टसँग उपपरियोजनाको प्रस्तावमा लेखिएको हुनुपर्नेछ।
- उद्योगमा गैर कानुनी काठको प्रयोग गरिनु हुँदैन।

३. समाजिक वातावरण

३.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षा

३.१.१ श्रमिकहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षामा पर्न सक्ने जोखिम

सिलाई कटाई सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट निस्कने धूलो श्रमिकको स्वास्थ्य र सुरक्षामा नकारात्मक असर पर्न सक्छ। यसैगरी अव्यवस्थित काम गर्ने स्थानले गर्दा श्रमिकको स्वास्थ्य र सुरक्षामा असर पर्न सक्छ। कहिलेकाही अकस्मात हुने दुर्घटनाहरूबाट श्रमिकहरू अपाङ्ग हुन सक्छन्।

३.१.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- सिलाई कटाई सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट सञ्चालन गर्दा श्रमिकहरूलाई सम्भावित दुर्घटनाबाट जोगाउन आवश्यकता अनुसार अनिवार्य व्यवस्था मिलाउने र तिनको प्रयोग गर्न लगाउने।
- कार्पेट र गार्मेन्ट उद्योगको कार्यक्षमा हावाको उचित ओहोरदोहर हुने व्यवस्था मिलाउने। कार्यक्षमा प्रकाश तथा भ्यालको उचित व्यवस्था गर्ने।
- कामदारहरूलाई इस्त्री तथा सिलाई मेसिनबाट हुनसक्ने सम्भावित विद्युतीय दुर्घटनाबाट जोगाउन पर्याप्त सुरक्षा उपायहरू अपनाउनु पर्छ।

३.२ श्रम विभेद

३.२.१ जोखिम

उपपरियोजनामा महिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि फरक फरक ज्याला निर्धारण हुन सक्छ।

३.२.२ श्रम विभेद न्यूनीकरणका उपाय

- महिला र पुरुष कामदारलाई समान कामका लागि समान ज्यालाको प्रावधान गर्ने।
- ज्याला जिल्लाले तोकेको मापदण्ड भन्दा कम हुन नदिने

३.३.१ स्थानीय कामदारहरू कामवाट बन्चित हुन सक्ने

३.३.१ जोखिम

सिलाई कटाई सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनका क्रममा स्थानीय कामदारहरू कामवाट बन्चित हुन सक्ने हुन सक्छ। कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा विभेद हुन सक्नेछ। बाहिरबाट आएका कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षामा पर्न सक्ने असर पर्न सक्ने छ। वधुवा वा जवरजस्ती श्रमिकको प्रयोग प्रयोग हुन सक्ने, महिला कामदारमाथि लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषण हुन सक्ने अवस्था श्रृजना हुन सक्छ।

३.३.२ श्रम विभेद न्यूनीकरणका उपाय

- सिलाई कटाई सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनका क्रममा स्थानीय कामदारहरूलाई पहिलो प्राथमिता दिने।

- कामदारको छनौट गर्दा आर्थिक, लैङ्गिक तथा सामाजिक पक्षका आधारमा हुने विभेदलाई न्यूनीकरण गर्दै समाजिक समावेशीको अवधारणालाई ध्याने
- कामदार छनौटका मापदण्डहरु तय गर्ने ।
- स्थानीय कामदारबाट गर्न नसक्ने प्रकृतिका काममा मात्र अन्य क्षेत्रका व्यक्तिहरुलाई काममा लगाउने ।
- महिला कामदार माथि हुनसक्ने लैङ्गिक अपहेलना र यौन शोषणलाई निषेध गर्ने ।
- कामको समयावधी तोक्ने
- महिला माथि यौन शोषण हुन नदिन रातको समयमा उनीलाई काममा नलगाउने ।

३.४ वालश्रमको दुरूपयोग

३.४.१ वातावरणीय जोखिमहरू

सिलाई कटाई सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनकागर्दा कामदारको रूपमा वालश्रमको प्रयोग हुनसक्छ । जसको परिणाम स्वरुप वालवालिकाको शैक्षिक, शारीरिक तथा मानसिक विकासहरुमा असर पर्न सक्छ । वालवालिकाहरुको विधालय जानपाउने अधिकारबाट बन्चित हुन जान्छन् ।

३.४.२ जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू

- १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका केटाकेटीहरुलाई उपपरियोजनाको कुनै पनि कार्यमा श्रमिकको रूपमा सम्लग्न नगराउने ।
- विद्यालय जाने उमेरका वालवालिकाहरुलाई सिलाई बुनाई वा कटाई क्रियाकलापमा नलगाउने ।

३.५ सीमान्तकृत तथा सुविधा वन्चित समुहहरुको सवालहरु

३.५.१ वातावरणीय जोखिमहरू

सिलाई कटाई सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनकागर्दा सीमान्तकृत तथा सुविधा वन्चित समुहहरु उक्तकार्यक्रमको पहुँचबाट बन्चित हुन सक्छ ।

३.५.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- समुदायलाई आर्थिक वर्गीकरण (wellbeing ranking)आधारमा वर्गीकरण गरि प्राथमिकता निर्धारण गर्ने ।
- एकल महिला र महिला घरमुली भएको परिवार, आदिवासी जनजाति र दलित तथा पिछडीएको समुहलाई पहिलो प्राथमिता दिने ।

३.६ सांस्कृतिक सम्पदा

३.६.१ वातावरणीय जोखिमहरू

सिलाई कटाई सम्बन्धी उपपरियोजना संचालनकासंचालन गर्दा सांस्कृतिक सम्पदाहरुमा असर पर्न सक्छ ।

३.६.२ जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपायहरू

- उपपरियोजनाको निर्माण वा संचालन गर्दा सांस्कृतिक सम्पदाहरु नभएको ठाउँमा संचालन गर्ने ।

सत्र – १५

शिर्षक: सामुहिक अभ्यास प्रस्तुती तथा छलफल

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- कोषबाट संचालित जलश्रोत तथा निर्माण सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट वातावरणीय तथा सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा छलफल गर्नेछन् ।
- उपपरियोजनाबाट सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा सुचीहरू तयार गर्न र न्युनीकरण गर्न सुझाव सुल्झाउन सक्षम हुन सक्नेछन् ।

एजेन्डा:

- सामूहिक छलफल तथा प्रस्तुती

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा (१ घण्टा सामूहिक छलफल तथा ३० मिनेट प्रस्तुती)

आवश्यक सामग्री:

- ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर र मास्किङ टेप, फोटोकपी पेपर, उपपरियोजनाका फोटोहरू

प्रयोग बिधि:

- मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन आदि

बिधि र प्रकृया:

- सामूहिक कार्य, छलफल र प्रस्तुतीकरण
- प्रत्येक समूहहरूलाई सामूहिक छलफलका लागि १ घण्टा दिनुहोस् ।
- उपपरियोजनाबाट वातावरणीय तथा सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा बुद्धागतरूपमा चार्टमा लेख्न लगाउनुहोस् ।
- सोही चार्टको मद्दतले सामूहिक प्रस्तुतीकरण गर्न लगाउनुहोस् । प्रस्तुतीकरणको समय ३० मिनेट दिनुहोस् (१५ मिनेट प्रस्तुतीकरण र १५ मिनेट छलफल) ।

सत्र १६

शिर्षक: सामुहिक अभ्यास प्रस्तुती तथा छलफल

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- कोषबाट संचालित पशुपालन तथा कृषि र नगदेवाली सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट वातावरणीय तथा सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा छलफल गर्न सक्नेछन् ।
- उपपरियोजनाबाट भौतिक, जैविक तथा सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा सुचीहरू तयार गर्न र न्यूनीकरण गर्ने सुझाव सुल्झाउन सक्षम हुन सक्नेछन् ।

एजेन्डा: सामूहिक छलफल तथा प्रस्तुती

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा (१ घण्टा सामूहिक छलफल तथा ३० मिनेट प्रस्तुती)

आवश्यक सामग्री:

- ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर र मास्किङ टेप, फोटोकपी पेपर, उपपरियोजनाका फोटोहरू

विधि र प्रकृया:

- सामुहिक कार्य, छलफल र प्रस्तुतीकरण
- प्रत्येक समूहहरूलाई सामुहिक छलफलका लागि १ घण्टा दिनुहोस् ।
- उपपरियोजनाबाट वातावरणीय तथा सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा बुद्धागतरूपमा चार्टमा लेख्न लगाउनुहोस् ।
- सोही चार्टको मद्दतले सामुहिक प्रस्तुतीकरण गर्न लगाउनुहोस् । प्रस्तुतीकरणको समय ३० मिनेट दिनुहोस् (१५ मिनेट प्रस्तुतीकरण र १५ मिनेट छलफल) ।

सत्र १७

शिर्षक: सामूहिक अभ्यास प्रस्तुती तथा छलफल

उद्देश्यहरू: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू:

- कोषबाट संचालित व्यापार तथा व्यवसाय सम्बन्धी उपपरियोजनाबाट वातावरणीय तथा सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा छलफल गर्न सक्नेछन् ।
- उपपरियोजनाबाट भौतिक तथा जैविक र सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा सुचीहरू तयार गर्न र न्यूनीकरण गर्ने उपाय सुझाउन सक्षम हुन सक्नेछन् ।

एजेन्डा: सामूहिक प्रस्तुत

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा (१ घण्टा सामूहिक छलफल तथा ३० मिनेट प्रस्तुती)

आवश्यक सामाग्री:

- ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर र मास्किङ टेप, फोटोकपी पेपर, उपपरियोजनाका फोटोहरू

प्रयोग बिधि:

- मस्तिष्क मन्थन, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रवचन आदि

बिधि र प्रकृया:

- प्रस्तुतीकरण तथा छलफल
- प्रत्येक समुहहरूलाई सामूहिक छलफलका लागि १ घण्टा ३० मिनेट समय दिनुहोस् ।
- उपपरियोजनाबाट वातावरणीय तथा सामाजिक क्षेत्रमा हुन सक्ने जोखिमका बारेमा बुद्धागतरूपमा चार्टमा लेख्न लगाउनुहोस् ।
- सोही चार्टको मद्दतले सामूहिक प्रस्तुतीकरण गर्न लगाउनुहोस् । प्रस्तुतीकरणको समय ३० मिनेट दिनुहोस् (१५ मिनेट प्रस्तुतीकरण र १५ मिनेट छलफल) ।

सत्र १८

शिर्षक: सहभागीमुलक स्वसमिक्षा, मुल्याङ्कन तथा प्रदर्शन

उद्देश्यहरु: यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरु

- सहभागीहरुले तालिमको उद्देश्य पूर्ति गर्न सक्षम हुनेछन् ।

एजेन्डा:

- सहभागीमुलक स्वसमिक्षा, मुल्याङ्कन तथा प्रदर्शन ।

सत्रको समयावधि: १:३० घण्टा

आवश्यक सामग्री:

- ब्राउन पेपर, मेटाकार्ड, मार्कर र मास्किङ टेप, फोटोकपी पेपर, उपपरियोजनाका फोटोहरु

विधि र प्रकृया:

- सामुहिक प्रस्तुती तथा छलफल
- चेकलिष्ट तयारपारी भर्न लगाउनुहोस् ।
- प्रोफोलियो व्यवस्थापक तथा तालिममा सहभागीहरुलाई सोही किसिमको तालिमको नमुना तयारी गरि अभ्यास गर्न लगाउनुहोस् ।
- उपपरियोजनाबाट पर्न जाने वातावरणीय तथा सामाजिक असर बारेमा लेख्न लगाई अर्को समुहमा रहेका सहभागीहरुलाई मुल्याङ्कन गर्न लगाउनुहोस् ।

परिशिष्ट १
गरिवी निवारणकोषबाट संचालित उपआयोजना

१. लघु जलविद्युत उपपरियोजना
२. लघु सिँचाइ उपपरियोजना
३. खानेपानी उपपरियोजना
४. भूमिगत तथा सतही ढल वा नाला निर्माण उपपरियोजना
५. ईनार तथा ट्युबेल निर्माण उपपरियोजना
६. सिँचाइका लागि डिपवेल उपपरियोजना
७. ग्रामिण सडक उपपरियोजना
८. ल्याण्डफिल साइट वा फोहर व्यवस्थापन उपपरियोजना
९. शौचालय र चर्पी उपपरियोजना
१०. ग्रामिण विद्युत विस्तार उपपरियोजना
११. सामुदायिक भवन (विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी इत्यादी) उपपरियोजना
१२. कल्भर्ट (स्त्याव, पाइप र बक्स) निर्माण उपपरियोजना
१३. नदी नियन्त्रण उपपरियोजना
१४. पुल (आर.सि.सि., काठेपुल, ट्रेस पुल, भोलुङ्गे पुल आदि) उपपरियोजना
१५. कार्पेट तथा गामेन्ट तथा सिलाइ बुनाई सम्बन्धि उपपरियोजना
१६. चरा पालन (कुखुरा, हाँस, परेवा, बट्टाइ आदि) उपपरियोजना
१७. डेरी, आइसक्रीम, दुध चिस्यान केन्द्र उपपरियोजना
१८. रेसा तथा नेपाली कागज उत्पादन गर्ने उपपरियोजना
१९. मत्स्यपालन उपपरियोजना
२०. मादल, जुत्ता, छाता, सिलाईबुनाई सारङ्गि जस्ता सामाग्रीहरू उत्पादन गर्ने साना उद्योग उपपरियोजना
२१. इलेक्ट्रिकल्स, इलेक्ट्रोनिक सामान, घडी आदि मर्मत उपपरियोजना
२२. काष्ठ उद्योग तथा समिलहरू
२३. वेल्डिङ कारखाना
२४. माटाका भाडाँकुडाँ, टाइल, सुधारिएको चुलो उपपरियोजना
२५. स्थानीय स्तरको होटल/रेष्टुरा उपपरियोजना
२६. सवारीसाधन मर्मतकेन्द्र उपपरियोजना
२७. धान मिल, चिउरा उद्योग, मसला उद्योग, उपपरियोजना
२८. तरकारी, फलफूल, जडिबुटि, कुरिलो, च्याउ इत्यादि खेती उपपरियोजना
२९. पशुपालन उपपरियोजना
३०. खुद्रा व्यापार उपपरियोजना
३१. जडिबुटि तथा वन पैदावार (काठ लगायत पात, फल इत्यादि) व्यापार उपपरियोजना

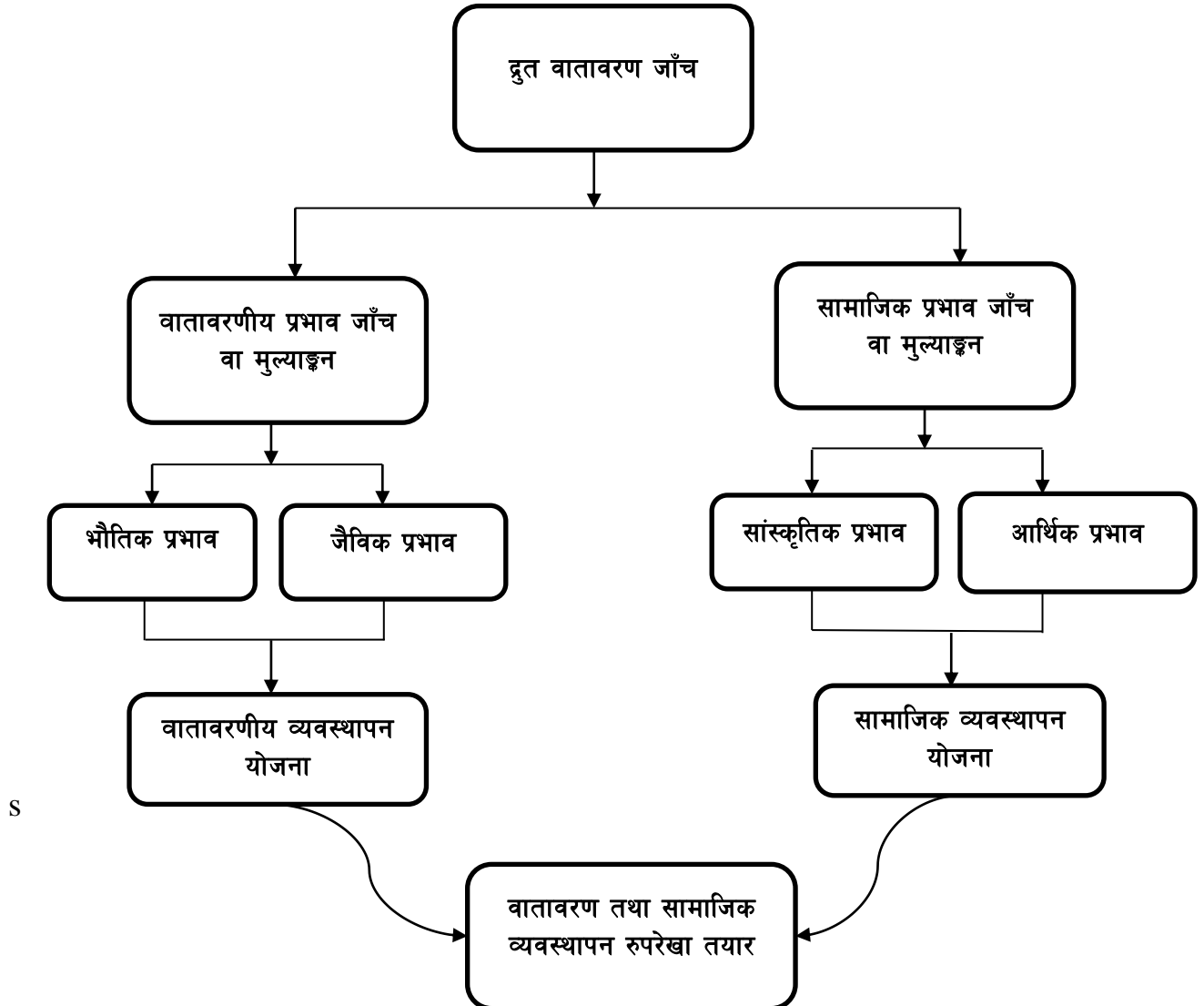
परिशिष्ट २
गरिवी निवारणकोषबाट संचालित उपआयोजनाको समुहगत वर्गीकरण

समुह १	समुह २	समुह ३	समुह ४	समुह ५
<p>१. लघु जलविद्युत उपपरियोजना</p> <p>२. लघु सिँचाइ उपपरियोजना</p> <p>३. खानेपानी उपपरियोजना</p> <p>४. भूमिगत तथा सतही ढल वा नाला निर्माण उपपरियोजना</p> <p>५. ईनार तथा ट्युवेल निर्माण उपपरियोजना</p> <p>६. सिँचाइका लागि डिपवेल उपपरियोजना</p>	<p>१. ग्रामिण सडक उपपरियोजना</p> <p>२. ल्याण्डफिल साइट वा फोहर व्यवस्थापन उपपरियोजना</p> <p>३. शौचालय र चर्पी उपपरियोजना</p> <p>४. ग्रामिण विद्युत विस्तार उपपरियोजना</p> <p>५. सामुदायिक भवन (विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी इत्यादी) उपपरियोजना</p> <p>६. कल्भर्ट (स्ल्याव, पाइप र बक्स) निर्माण उपपरियोजना</p> <p>७. नदी नियन्त्रण उपपरियोजना</p> <p>८. पुल (आर.सि.सि., काठेपुल, ट्रेस पुल, भोलुङ्गे पुल आदि) उपपरियोजना</p>	<p>१. चरा पालन (कुखुरा, हाँस, परेवा, बट्टाइ आदि) उपपरियोजना</p> <p>२. मत्स्यपालन उपपरियोजना</p> <p>३. पशुपालन उपपरियोजना</p>	<p>१. रेसा तथा नेपाली कागज उत्पादन गर्ने उपपरियोजना</p> <p>२. तरकारी, फलफूल, जडिबुटि, कुरिलो, च्याउ इत्यादि खेती उपपरियोजना</p> <p>३. जडिबुटि तथा वन पैदावार (काठ लगायत पात, फल इत्यादि) व्यापार उपपरियोजना</p>	<p>१. डेरी, आइसक्रीम, दुध चिस्यान केन्द्र उपपरियोजना</p> <p>२. मादल, जुत्ता, छाता, सिलाईबुनाई सारङ्ग जस्ता सामाग्रीहरू उत्पादन गर्ने साना उद्योग उपपरियोजना</p> <p>३. इलेक्ट्रिकल्स, इलेक्ट्रोनिक सामान, घडी आदि मर्मत उपपरियोजना</p> <p>४. काष्ठ उद्योग तथा समिलहरू</p> <p>५. वेल्डिङ कारखाना</p> <p>६. माटाका भाडाँकुडाँ, टाइल, सुधारिएको चुलो उपपरियोजना</p> <p>७. स्थानीय स्तरको होटल/रेष्टुरा उपपरियोजना</p> <p>८. सवारीसाधन मर्मतकेन्द्र उपपरियोजना</p> <p>९. धान मिल, चिउरा उद्योग, मसला उद्योग, उपपरियोजना</p> <p>१०. खुद्रा व्यापार उपपरियोजना</p> <p>११. कार्पेट तथा गामेन्ट तथा सिलाइ बुनाई सम्बन्धि उपपरियोजना</p>

परिशिष्ट ३

तलको तालिकामा वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा कसरी तयार पार्ने भन्ने बारेमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको लागि सहभागीमूलक ग्रामीण लेखाजोखा अर्न्तगत श्रोत तथा सामाजिक नक्साङ्कन विधि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस विधिबाट परियोजना संचालन गर्न गरिँरहेको क्षेत्रमा के कस्ता श्रोतहरू छन् र कस्ता सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था भएका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ त्यसलाई पहिचान गर्न सकिन्छ । यसका साथै परियोजना कार्यान्वयन भएमा वातावरणीय र सामाजिक पक्षमा के कस्ता प्रभावहरू पर्न सक्छन् त्यसको बारेमा लेखाजोखा गर्न सकिन्छ । वातावरण प्रभाव अन्तर्गत भौतिक पक्ष र जैविक पक्षमा के असर पर्न सक्छ त्यसको लेखाजोखा गरिन्छ । सामाजिक वातावरण अन्तर्गत सामाजिक पक्ष र आर्थिक पक्षमा के असर पर्न सक्छ त्यसको लेखाजोखा गरिन्छ । त्यस तथ्य वा सुचनाको आधारमा वातावरणीय व्यवस्थापन योजना र सामाजिक व्यवस्थापन योजना निर्माण गरिन्छ । यसैको आधारमा उपपरियोजनाको लागि वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा तयार पारिन्छ ।

वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा

परिशिष्ट ४

प्रारम्भिक वातावरण परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन निर्देशिका

प्र. १. के गरिवी निवारण कोषले प्रस्तावित उपपरियोजनाका लागि तयार गरिएको वातावरणीय तथा सामाजिक मुल्याङ्कन निर्देशिका उपलब्ध गराएको छ ?

[कृपया यस अध्यायको खण्ड २.२ मा दिइएको उपलब्ध उपपरियोजनाका निर्देशिकाको सूची पढ्नुहोस् र उत्तर दिनुहोस्]

छ छैन

यदि प्रश्न नं. १ को उत्तर 'छैन' भन्ने आएमा, कृपया गरिवी निवारण कोष, चाकुपाट ललितपुरमा थप सहयोगको लागि सम्पर्क गर्नुहोला । यदि प्रश्न नं. १ को उत्तर 'छ' भन्ने वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन निर्देशिकाहरु ध्यानपूर्वक पढ्नु होला र प्रश्न नं. २ को उत्तर दिनुहोला ।

प्र. २. उपपरियोजना कार्यान्वयनबाट पर्नसक्ने सम्भावित वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभावहरु के -के हुन् र ती प्रभाव न्यूनीकरण गर्न उपपरियोजनामा कुन्-कुन् उपायहरुको अवलम्बन गरिँदै छन् ? कृपया तालिका २.१ भर्नुहोला । तालिका २.१

क्र.सं.	सम्भावित नकारात्मक प्रभावहरु	नकारात्मक प्रभाव उत्पन्न गराउने क्रियाकलापहरु	नकारात्मक प्रभाव न्यूनीकरण अपनाइएका उपायहरु	नकारात्मक प्रभाव न्यूनीकरण गर्न आवश्यक जम्मा बजेट	जिम्मेवार निकाय
१					
२					

प्र. ३. के प्रस्तावित उपपरियोजना संरक्षित क्षेत्र (राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्य जन्तु आरक्ष, संरक्षित क्षेत्र, मध्यवर्ती क्षेत्र अथवा वातावरण संरक्षण क्षेत्र) मा पर्दछ अथवा त्यस्ता संरक्षित क्षेत्र भित्रको प्राकृतिक साधन-स्रोतको उक्त उपपरियोजनाले उपभोग गर्दछ ?

पर्दछ/गर्दछ पर्दैन/गर्दैन

यदि पर्दछ भने कृपया, यसै रूपरेखाको अध्याय ३ ध्यानपूर्वक पढ्नुहोस् र त्यसमा दिएको निर्देशनहरु अनुसरण गर्नुहोस् ।

प्र. ४. के प्रस्तावित उपपरियोजना कार्यान्वयनका लागि प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (आइ.इ.इ.) या वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन (इ. आइ. ए.) गर्नुपर्छ ?

(वातावरणीय संरक्षण नियमावली २०५४ को नियम ३ सँग सम्बन्धित संशोधित अनुसूचि १ र २ अनुसार गर्नुपर्ने हुन्छ । उक्त अनुसूचि १ र २ को प्रतिलिपि यसै डकुमेन्टको अन्तिम खण्डमा राखिएको छ)

पढ्छ

पढैन

यदि प्रस्तावित उपपरियोजनाका लागि वातावरणीय तथा सामाजिक मुल्याङ्कन निर्देशिका (खण्ड २.२ मा दिइएको सूचीमा दिए अनुसार) उपलब्ध नभएमा या उपपरियोजनाले पार्न सक्ने वातावरणीय प्रभावको पहिचान गर्न गाह्रो भएमा वा या यस्ता प्रभावको न्यूनिकरण गर्ने उपाय वारे कुनै जानकारी चाहिएमा गरिवी निवारण कोषको वातावरण विज्ञलाई सम्पर्क गर्नुहोला ।

परिशिष्ट ५

नेपालको बालबालिका सम्बन्धी ऐनले कसलाई बालबालिका भनेको छ ?

नेपालको बालबालिका सम्बन्धी ऐन (२०४८) ले बालबालिका भन्नाले १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरूलाई बुझाउँछ । तिनीहरूलाई उनीहरूको शिक्षामा असर पर्ने गरी वा उनीहरूको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य, आध्यात्मिक, नैतिक वा सामाजिक विकासमा असर पर्ने गरी काममा लगाउनु हुदैन ।

अन्तराष्ट्रिय कानुनले बालबालिकालाई कसरी परिभाषित गरेको छ ?

अन्तराष्ट्रिय कानुनले बालबालिका भन्नाले १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका मानिस जनाएको छ । यस उमेर समूहका मानिसहरूलाई कुनै पनि परियोजनाको संचालन गर्दा उनीहरूको शिक्षामा असर पर्ने गरी वा उनीहरूको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य, आध्यात्मिक, नैतिक वा सामाजिक विकासमा असर पर्ने गरी जोखिमपूर्ण काममा लगाउनु हुदैन ।

बधुवा श्रमिक भन्नाले कसलाई बुझाउँछ ?

गरीबि निवारण कोषबाट संचालित उपपरियोजनाहरूमा बधुवा श्रमिकहरूलाई प्रयोग गर्न पाइने छैन । बधुवा श्रम भन्नाले कुनै पनि व्यक्तिलाई डर, त्रास धम्की वा अन्य कारण देखाई जबरजस्ती कुनै पनि काममा लगाउन पाइने छैन । अर्थात् श्रम सम्मौता विना कसैलाई कोषबाट संचालित उपपरियोजनाहरूमा नलगाउने ।

सामाजिक लिङ्ग के हो ?

सामाजिक लिङ्ग भन्नाले समाजले महिला र पुरुष दिने भुमिका र पहिचान का साथै उनीहरूको सामाजिक सम्बन्धलाई बुझाउँछ ।

लैङ्गिक समता भन्नाले केलाई बुझाउँछ ?

लैङ्गिक समता भन्नाले महिला र पुरुष बीचमा हुने सामाजिक न्यायिक प्रक्रियालाई बुझाउँछ । समाजमा भएका लाभाङ्कसलाई र दायिन्वलाई सामाजिक न्यायको सिद्धान्तको आधारमा वितरण गर्ने प्रक्रियालाई लैङ्गिक समानता भनिन्छ ।

लैङ्गिक समानता भन्नाले केलाई बुझाउँछ ?

समाजमा हरेक व्यक्तिले उनीहरूको व्यक्तिगत योग्यता र क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्ने स्वतन्त्रता र आफ्नो बारेमा निर्णय गर्ने अधिकार रहेको हुन्छ । यसकालाई लैङ्गिक भुमिकाको आधारमा नियन्त्रण वा कुन्ठित गर्न हुदैन । महिला र पुरुषमा हुने फरक व्यवहार, चाहना र आवश्यकतालाई समानरूपमा महत्त्व दिनुपर्छ ।

बहिष्कृत समुहहरू को हुन् ?

नेपालको सन्दर्भमा बहिष्कृत समुहहरू भन्नाले महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, मुसलमान, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, वृद्धवृद्धा, दुर्गम भेगका वासिन्दालाई बुझाउँछ, जो आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक

रूपमा परम्परागत रूपमा नै सामाजिक असमानता र बिभेदको शिकार बन्दै आएका छन् । गरीबि निवारण कोषबाट संचालित उपपरियोजनाहरुमा यी माथि उल्लेखित समुहहरुको पहुँचलाई सुन्चित गर्नुको साथै उनीहरुको पहुँचलाई बढाउदै लैजानुपर्छ ।

लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण के हो ?

लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणाले समाज भित्र महिला र पुरुष बीचमा वा सामाजिक समुहहरु बीचको आर्थिक, समाजिक तथा राजनैतिक बिभेद वा असमानता रहेको छ, भन्ने बिषयवस्तुमा केन्द्रित रहन्छ । यस किसिमका बिभेदहरुलाई ध्यानदिनु पर्छ, भन्ने मान्यता राख्दछ । सामाजिक पहिचानका लागि सबै व्यक्तिहरुको समान अधिकार, अवसरहरु, र सम्मानको सुन्चिता गर्दै समाजमा रहेको असमान शक्तिलाई पुनः शक्ति सन्तुलनका ल्याउन आवश्यक रहेको छ, भन्ने मान्यता राख्दछ । गरीबि निवारण कोषबाट संचालित उपपरियोजनाहरुमा महिला र पुरुष बीचमा वा सामाजिक समुहहरु बीचको आर्थिक, समाजिक तथा राजनैतिक बिभेदलाई न्यूनीकरण गर्दै पछाडी परेका वा पारिएका समूहलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

पितृसत्ता के हो ?

सामान्य भाषामा भन्दा परिवारमा बुवाको नियम वा अधिकारको मान्यता लागु हुनु हो । अर्को शब्दमा भन्दा पुरुषको मातहतमा रहेको वा निर्देशित वा नियन्त्रित परिवारलाई बुझाउँछ जहाँ परिवारका अन्य सदस्यहरु जस्तै महिला, कनिष्ठ पुरुष, केटाकेटी, घरेलुकामदार आदि परिवारको जेष्ठ पुरुषको मातहतमा रहेका हुन्छ । पितृसत्ताले महिलाको उत्पादन शक्ति, महिलाको प्रजनन, महिलाको यौनिकता, महिलाको गतिशीलता र सम्पति र अन्य आर्थिक स्रोतहरु माथि शोषण गरिरहेको हुन्छ ।